

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАРИХ КАФЕДРАСИ

**МАМАРАСУЛОВ АЗИЗЖОН
АВАЗБЕКОВИЧнинг**

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

МАВЗУ: Амир Темур ва Темурийлар даврида савдо
муносабатларининг ривожланиши

Илмий раҳбар: доц.Б.Тўйчибоев

ГУЛИСТОН 2016

Мавзу: Амир Темур ва Темурийлар даврида савдо муносабатларининг ривожланиши

Р Е Ж А

1. БОБ. Темурийлар даврида ижтимоий иқтисодий ҳаёт.
 1. 1. Мовароуннаҳрда қишлоқ хўжалигининг аҳволи ва аграр муносабатлар.
 1. 2. Тоғ-кон саноати ва ҳунармандчилиги ишларининг йўлга қўйилиши.
 2. БОБ. Амир Темур ва Темурийлар даврида савдо муносабатларининг ривожлантирилиши.
 2. 1. Ички ва ташқи савдо ишларининг олиб борилиши.
 2. 2. Савдо йўлларининг ривожлантирилиши
- Хулоса.

1. БОБ. ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ИЖТИМОИЙ ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ

1. 1. Мовароуннаҳрда қишлоқ хўжалигининг аҳволи ва аграр муносабатлар.

Ўтроқ аҳолиси бўлган шаҳар ва қишлоқли Мовароуннаҳр Темурнинг буюк ри асоси эди, қўшни саҳро ва тоғолди масканларида эса асосан кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли яшаган.

Мвароуннаҳрда марказий ҳокимиятнинг кучсизланиши, феодаллараро урушларнинг авж олиши натижасида XIV аср ўрталарида иқтисодиётнинг навбатдаги пасайиши кузатилди. Хунармавдчилик ишлаб чиқариши камайди, мамлакат ичкараси ва ташқарисидаги шаҳар ҳамда қишлоқлараро ўзаро савдо алоқалари қисқарди. суғориш иншоотлари инқирозга юз тутди, қишлоқ хўжалиги махсулдорлиги сезиларли камайди.

Ҳокимият учун кураш ва феодал урушлар экинларни онгли равишда йўқ қилиш билан бирга олиб борилди: сиёсий рақиблар ерларида, айниқса камалдаги шаҳар атрофида қўшин томонидан янги экин ёки тайёр ҳосил от туёғи билан топталган.

Ҳокимиятга Амир Темурнинг келиши ва марказлашган давлат барпо этилиши қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга интилиш кучаяди, Темур ва унинг ворисларидан айримлари, жумладан Мирзо Улуғбек отлик қўшин ўтиш чоғида дехқонларнинг ерларини топташ ва экинлар яқсон бўлишидан ва райиятларни талон-тарождан сақлаш учун қатор чоралар кўришди. Тарихчилар хабар беришича, масалан, Темур фармойишига мувофиқ экинзорлар яқинига ўтов ўрнатиш қўшин раҳбарларига таъқиқланган. Бироқ айрим ҳолларда ем-хашак йўқ пайтида, ҳукмдор розилиги билан, ёш экин ва ҳатто етияган ҳосил отлар ва молларни боқиш учун фойдаланиши мумкин эди. Испан элчиси Клавихо шундай ҳоллардан бирини баён этади:

«Олампаноҳ буғдойлар (ем-хашак учун) ўриб олинсин, дея буюрди. Унинг ортидан келаётган қўшин эса йўлида учраган ҳамма нарсани талади...¹

Академик В.В. Бартольд Амир Темурнинг зиддиятли фаолиятини шундай тавсифлайди: 'Темур айна бир пайтда бешафқат вайронакор ва жонбоз қурувчи эди; унинг томонидан ажойиб боғ-роғлари билан мухташам бинолар қурилди, шаҳар ва қишлоқлар тикланди, суғориш тизимлари барпо этилди ва тузатилди; расмий тарихнинг ифода этишича, умуман экин етиштириш мумкин бўлган ер бекор ётмаган',² Унинг ўғли Шоҳруҳ ва набираси Улуғбек бу сиёсатни давом эттиришга ҳаракат қилди. Абдураззоқ Самарқандий заминдор деҳқонларни давлат амалдорларини ва қўшин бошлиқлари томонидан зўравонлик ва адолатсизликлардан асраш неча бор тақдим этилган ҳукмдорларнинг фармойишларини келтиради.

Деҳқончиликни тиклаш ва ривожлантириш тадбирларини кўраркан. Темур Ўрта Осиё аҳолисининг кундалик ҳаёти сунъий суғориш билан яқиндан боғлиқлигини яхши тушунарди.

Худди шу тарзда, Темур фармойишига кўра ерларни суғоришга боғлиқ ишл. амалга оширилди ва Ангор тумани ташкил этилди. Унинг кўрсатмаси билан Мурғоб водийсида муҳим ишлар бажарилди. Эски Ангор каналининг тоғ майдони ўйиб қазилгани сезиларли роль ўйнади.³ Бошқа суғориш иншоотларининг ўтказилиши ҳам Темур фаолияти билан боғлиқ бўлди.

Ғиёсиддин Алининг хабар беришича, мисол учун, Темур Ҳиндистон юришидан қайтаётганда Қобулда тўхтаб ўтади ва "тунги вақтини Бодом деб аталадиган Жўйи Нав қуйиладиган жойда ўтказди. Мазкур Бодом ҳоқоннинг куч-ғайрати туфали барпо этилган катта каналдир".⁴ Темур

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403 – 1404). Перевод со староиспанского. М., 1990, с. 83.

² Бартольд В. В. Улугбек и его время. Соч., т. 2. ч2. М., 1964, с. 60-61.

³ Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV-XV вв. Душанбе, 1960, с.12.

⁴ Гийассадин Али. Дневник похода Тимура а Индию. М., 1958, с. 98-110.

даврида Самарқанд ва Шахрисабз шаҳарлари оқар сув билан таъминлаш анча яхшиланди, деярли ҳар бир ховлидан ариқ ўтган эди.

Дарёлардан йироқдаги жойларда суғориш коризлар ёрдамида амалга оширилд Боғ ва томорқаларнинг бир қисми сувни қадимдаги каби, масалан, Насаф (Қарши шаҳридагидек қудуқдардан олган, шунингдек бу ерда ҳаво намлигидан ҳам оқилона фойдаланишган.⁵ Ўша йиллардаги битилган асарлардан бирида ёзилишич тошкентликлар оқар сувдан тежамкорона ва унумли фойдаланишган.

Ҳолбуки, Темурнинг суғоришни яхшилаш борасидаги ғамхўрлиги босиб олинган ва қарам бўлган ҳамма вилоятларда ҳам бирдек эмас эди. Самарқанд билан; рақобатдаги шаҳарлар унинг ҳомийлигидан фойдаланмаган.

Мовароуннаҳрнинг серҳосил водийларидаги деҳқончилик турли доили экинлар етиштирилган, асосан буғдой экилган.

Географик ҳолати ва йил фаслларига қараб унинг турли навлари экилган: гандуми оби (суғорма буғдой), гандуми сафидча (оқ буғдой), гандуми сурхоки (қизил буғдой), гандуми сурхоки баҳори (баҳорги қизил буғдой), йирик доили уштур дандон ёки туя тиши. Тоғли жойларда буғдойнинг совуққа чидамли навлари етиштирилган.

Мовароуннаҳрнинг асосий деҳқончилик тумани доимо Зарафшон водийси бўлиб келган. Ундан кейин Қашқадарё водийси турган. Бу ерларда ҳосил бошқа вилоятларга қараганда тез пишган ва одатда шимолроқдаги шаҳарларга етказилга Хўжанд атрофларида ҳам донли экинлар етиштирилган, Бироқ аҳоли эҳтиёжи тўлиқ таъминламагани учун ҳам, уни мўл ҳосил олинган Фарғонадан келтирилган⁶. Манбаларда Шош (Тошкент)га туташ ерлар ишлов берилганлиги билан ажралиб тургани,

⁵ Бетгер Е. К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Казима ибн Хаукаля. Труды САГУ. Археология Средней Азии, IV, Новая серия, вып. CXI, Ташкент, 1957, с. 29.

⁶ Захириддин Мухаммад Бобур. «Бобурнома», Т., 1989, 7 б.

Чағониён вилоятида нон арзон бўлгани, Қаршида ҳам яхши ҳосил олиниши ҳақида хабар берилади: "(Бу ерда) буғдой ва қовунлар мўл-кўл" деб ёзади муаллифлардан бири. Сурхондарёда Термиз донли экинлар етиштириладиган асосий жойлардан бири бўлган. Бу жойдан Амударё орқали Хоразмга буғдой юборилган.

Хоразмда энг кўп ҳосил Вазир деган жойдан жануб томонидаги пасттекисликда етиштирилган. Бу ерда, Фарғонаанинг айрим районлари сингари, жўхори етиштирилган, у кейинчалик кўқон жўхори номини олган. Ерларнинг бир қисмига беда экилган.

Шунингдек, арпа ва тарик ҳам экилган. Уч турдаги дон-буғдой, арпа ва тарикнинг муаллим, толиб, вақф ҳодимларига берилиши кўпгина вақф ҳужжатларида қайд этилади. Доннинг уч навидан катта самарқандча ўлчов бўйича 24 май ҳажмида, масалан, мужавир – Ишратхона мақбарасининг доимий назоратчиси олгани 1464 йил вақф ёрлиғида қайд этилган.⁷

Камбағаллар арпа ва тарикдан соф ҳолда ва турли аралашмалар билан нон ёпишган. Ярим кўчманчи аҳоли тарикни қатик билан истеъмол қилган. Мош ва нўхат барча жойларда экилган.

Ўрта Осиёда энг кенг тарқалган экинлардан бири гуруч бўлиб, Амир Темури замондошларидан бирининг қайд этишича, Самарқанд томонларда "бениҳоя кўп" эди.

Темури ва темурийлар даври Мовароуннаҳрда техник экинлардан пахта муҳим ўрин тутган. Тарихчилар қайд этишича, у Самарқанд яқинидаги ерлар, Балх атрофи, Шахрисабз яқинидаги суғорилма ерлар ва бошқа жойларда етиштирилган.

Мовароуннаҳр қишлоқлари ва кўпгина шаҳарларида пахтадан ип-газлама тайёрланиши, шунингдек кўпчилик хунармандларнинг пахтадан муайян газлама тури тайёрлашга ихтисослашгани бу экинни ҳамма жойда етиштириш кенгайганидан гувоҳлик беради. Қишлоқликлар ўз эҳтиёжидан

⁷ Вяткин В. Л. Вакуфный документ Ишрат-хана. В кн.: Мавзолей Ишрат-хана. Ташкент, 1958. с. 127.

орттириб, бу матоларнинг бир қисмини кенг истеъмолчилар-шаҳарликлар ва саҳро аҳолиси орасида сотиш мақсадида ҳам ишлаб чиқарган. Шунингдек, пахта етиштиришнинг таркалганлигини шу нарса ҳам тасдиқлайдики, йирик шаҳарларда яқин-атрофлардан келтириладиган пахтани сақлаш ва сотиш учун махсус бинолар қурилган.

Темур Мовароуннаҳрда баъзи янги тур ўсимликларнинг таркалишига кўмак берди. Илк бор айнан Темур ҳукмронлиги чоғида зиғир экиш пайдо бўлди. Клавихо хабар беришича, Темур юриши натижасида Мовароуннаҳрда наша ва зиғир экила бошлаган. Мазкур экинлар "илгари бу ерда сира экилмаган", деб ёзади Руи Гонсалес де Клавихо.⁸

Тут дарахти, асосан ипак қуртларини кўпайтириш ва боқиш учун экилган. Бу дарахтлар меваси, қишда қуритилган ҳолда ҳам истеъмол қилинган. Тут кўчати одатда суғориш каналлари, ариқлар бўйига экилган. Пилла хом ашёси асосан шаҳарга келтирилиб, ундан турли матолар тўқилган, Самарқанд ва Бухорода пилла сотадиган дўконлар бўлган.

Буёқ олинадиган ўсимликлар, жумладан қизил ва сариқ ранглар олишда фойдаланилган рўян ўсимлиги етиштирилган. Хина нафақат тирнок бўяш учун косметикада, балки саноат аҳамиятига эга бўлган сиёҳ тайёрлаш, қоғозга тегишли ранг беришда ишлатилган. Хина доривор восита сифатида ҳам қўлланилган.

Самарқанд бахмали ва бошқа матолар, ёзма қоғозларни бўяшда ишлатиладиган қимматбаҳо қирмиз бўёғи, эҳтимол, Ўрта Осиёда ҳам тайёрланган. У кошенил ҳашорати танасидан олинган, ўзи ҳам шу номдаги кактусда озикланиб, узоқ иссик мамлакатлардан келтирилган. Энг кейинги давр манбаларига кўра, Бухорода "қирмиз номли қимматбаҳо бўёқ чўлдаги унча катта бўлмаган дарахт қуртларидан олинадиган".⁹

⁸ «Дневник...», с. 139.

⁹ Посланник Петра 1 на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725гг. М., 1986, с 85.

Шаҳар бозорларида сотиладиган хушбуй ва доривор воситаларнинг айрим турлари Мовароуннаҳр ерларидан, бошқалари ташқаридан келтирилган.

Боғ ва узумзорлар катта ерларни эгаллаган. Олма, нок, анор, шафтоли ва бошқа меваларнинг хилма-хил турлари ҳақида кўплаб асарларнинг муаллифлари ёзади. Бу боғлар Самарқанд, Тошкент, Шаҳрисабз, Термиз ва бошқа шаҳарларни қалин девор каби ўраган эди. Зайниддин Восифий Тошкент боғларида барқ уриб ўсган гул ва дарахтлар латофатини куйлаган.

Ховузли ва соя-салқин дарахтли, жилдираган жилғали ажойиб боғлар аҳолининг юкори табақа қисмига хизмат қилган. Бунда махсус режа бўйича экилган мевали ва манзарали дарахтлар ва кўплаб гуллар ўсган.

Асарлар муаллифлари қайд этган цитрус экинлар эътиборни тортади. Амир Темур буйруғи билан ташкил этилган боғда лимон ўстирилган, аниқ материалларнинг кўрсатишича, у бошқа замонларда ҳам етиштирилган. Масалан, деярли бир ярим асрдан сўнг Бадриддин Кашмирийнинг маълумотича, Бухоронинг Жуйбор деган жойида лимон, хурмо ва шамшод дарахти ўсган.¹⁰

Мовароуннаҳрда узумнинг турли навлари етиштирилган. Самарқандга яқинлашаркан, Кастилия элчиси Клавихо Темур давлати пойтахтини ўраб олган боғ-роғ ва узумзорларни кўриб ҳайратдан ёқа ушлаган: "Бу боғу роғлар ва узумзорлар шунчалик кўпки, шаҳарга яқинлашганинг сари баланд дарахтли ўрмонни ва унинг ўртасида шаҳарни кўрасан", деб ёзади у.

Соҳибкорлик бошқа жойларда ҳам, жумладан Тошкент, Андижон атрофларида ривожланган эди. Турли узум навлари, жумладан ўша асрда энг яхши самарқандча ва тошкентча узум навлари қаторида соҳиби нави ҳам етиштирилган. Мусаллас тайёрлаш ривож топган; даражаси турлича

¹⁰ Бадриддин Кашмири. Раузат Ур-Ризвон. Ўз ФАШИ фонди. Инв. № 2094., 290-296 б.

бўлган мусалласлар тайёрланган, бухорочаси улар ичида энг яхшиси ҳисобланган. Темур ва Улуғбек ташкил этган базми жамшид ва тантанали қабулларда соқий (май қуювчи) барчанинг эътиборини қозонган.

Темур Самарқандни бошқа шаҳарлар орасида биринчи ўринга қўйиб, дунёдаги машҳур шаҳарлар - Бағдод, Султония ва Шероз номи билан аталувчи қишлоқлар қуришга фармойиш беради. Шунингдек, бир квадрат километрга яқин ҳажмдаги улкан боғлар барпо этилади. Уларда жуда хилма-хил дарахт ва гуллар етиштирилган.¹¹

Темур буйруғи билан бундай боғларнинг барпо этилиши фақат давомли ҳарбий юришлардан сўнг дам олиш ва кўнгил очиш жойи яратиш истаги билангина боғлиқ эмас эди. Уларнинг пайдо бўлишида сиёсий сабаблар ҳам муҳим эди. Бу ерда турли давлатлардан келган элчилар қабул қилинар, улар юртига қайтгач, Темур салтанатининг гўзаллиги ва қудрати ҳақида хабарлар тарқатарди.

Янги боғларнинг пайдо бўлиши турли хил, шу жумладан бу пайтгача экилмаган ўсимликлар турларини етиштириш, йирик ҳажмдаги боғ майдонларини режалаштириш бўйича ихтисослашиш ва кўникмаларнинг кенгайиши билан қўшиб олиб борилдики, булар мамлакатнинг иқтисодий ривожига ижобий таъсир кўрсатди.

Темур ҳукми билан Самарқанд атрофида қурилган қишлоқ ва боғлар давлат пойтахтининг унга туташиб кетган жойлар билан иқтисодий марказ сифатидаги аҳамиятини кучайтирди.

Қишлоқ хўжалигида полиз экинлари катта ўрин тутган, улар "бутун дунёга энг яхши ва энг мўл-кўл" деб ҳисобланган. "Мовароуннаҳрнинг ҳеч бир ерида Бухорочалик кўп ва аъло қовун етиштирилмаган", деб ёзганди кейинчалик Бобур. "Мири Темур" деб аталган ва Бухороникидан ширинроқ ҳисобланган қовун навининг етиштирилиши, эҳтимол, Темур номи билан

¹¹ Алимов Ў Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик хўжалиги тарихи. Тошкент, 1984; Пугаченкова Г.А. Садова-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов, Труды САГУ, Новая серия, вып. 23. Гуманитарный науки, Кн. 4, История Ташкент, 1951.

боғлиқдир. "Фарғонаа Ахсисида "мири Темур" номли, Бухороникидан тотли ва нафис қовун нави бор", деб ёзади Бобур. Хоразм қовунлари, айниқса кўк тарнай нави жуда ажойиб бўлган.

Мовароуннаҳрда кўйчилик, асосан қоракўл ва думбали кўй наслларини етиштириш жуда ривожланган. Аҳолининг ярим кўчманчи қисми кўп сонли кўй подаларига эгалик қилган. Ўтроқ аҳоли ҳам кўй боққан. Темурийзода Бадиуззамон Мирзога Зуннун Арғун бирваракайига 40 минг кўйни инъом этган. Андижон қалъасини ҳимоя этганлар ва улар яқинларига Хўжа Мавлонои Қози 18 минг кўйни улашиб берган.

Кўйларнинг насл таркиби турлича бўлган. Бу насллардан бири боқиладиган майдон худудининг кенгайиши, эҳтимол, Темур юришлари билан боғлиқ бўлиб, Хисорни насли кўйларга яқин бўлган бу кўйлар бир пайтлар Волга бўйи, Булғор, Олтин Ўрдада етиштирилганлиги аниқланган. Булар думбали кўйлар гуруҳига киритилади.¹²

Хўжалик ҳаётида йилқичиликка муҳим ўрин ажратилган. Турли наслдаги отлар, жумладан "ўзбек", "туркман", "араб" ва бошқалар кўпайтирилган, йўрға отлар жуда қадрланган. "Бу ерларда отлар чидамлилиги билан машхурдир", - деб ёзади элчи-сайёх.¹³

Темур ва Улуғбек, бошқа темурийлар кўшинида жангда олдга силжиш ва ҳаракат қилиш учун отлардан кенг фойдаланилган. Кўп сонли отлик Темур кўшинининг асосий тури бўлган. Хужум чоғида бу кўшин катта манёвр қилиш, хусусияти ва кучли зарба бериш қобилиятига эга эди. Жанг майдонидан ёлғондакам чекиниб, Темурнинг отлик кўшини одатда душманга яшириб кўйилган отлиқлари билан тўсатдан кучли зарба берган.

Шошилинич хабар етказиш учун тез чопишга мосланган отлардан фойдаланилган. ҳар бир бекатда махсус кишилар отларга қараган. Отларни

¹² Лобашев М. Е. очерки по истории русского животноводства. М. –Л., 1954, С.300; Петренко А. Г. Остеологические остатки животных из Болгар. Очерки ремесленной деятельности. М., 1988, С. 269-270.

¹³ «Дневник...» с. 85-102.

асосан кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли етказиб турган, Бироқ ўтроқ аҳолининг кўпчилигида анчагина отлар бўлган.

Темурга тегишпи йилқи айрим амирларга парвариш учун берилган. У ўз яқинларига бу ишни юклаб, айна чоғда отлар омонлиги ва яхши парвариш этилаётганини қатъий кузатиб борган.

От гўшти ва сутидан Ўрта Осиё аҳолиси кенг фойдаланган. Бия сутидан айниқса иссик, ҳавода ёкимли бўлган қимиз тайёрланган. От гўшти севимли озиқ-овқат маҳсулотларидан бири бўлган. Унинг турли бўлак ва аъзоларидан ҳар хил таомлар тайёрланган.

Юк ташишда асосан туялардан фойдаланилган, улар ҳарбий юришларда ҳам аскотган. Темур Ҳиндистонга юришида рақибининг кудратли кўшинини енгишда жанговар филларга қарши устига ёнаётган шох-шабба боғланган туяларни кўйиб юборган.

Чорвачилик гўшт, ёғ, сут, жун ва тери берган. У кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли ҳаётида муҳим ўрин тутган.

Жамият ҳаётида ва айниқса ҳукмрон табақа муҳитида овчилик муайян ўрин тутган. Темур, Улуғбек ва сулоланингбошқа вакиллари ов билан машғул бўлишган. Бу улар учун кўнгил очар машғулот, ҳарбий юришлар оралиғидаги дам олиш, давлат ишларидан бўш пайтда ҳордиқ чиқариш бўлган. Улар ов қушлари ва итлари билан бир қанча аъёнлари даврасида овга чиқишган. Махсус кийикчилар подшоҳ ов қилиши учун мўлжалланган жойларда қуш ва ҳайвонларни кўриқлаган. Самарқанд туманларидан Афариқент сув қуши овлаш учун энг яхшиси ҳисобланган.

Мамлакат иқтисодиётида Темур ва темурийлариинг асосий ижтимоий таянчи йирик заминдорлар эди. Ерга эгалик қилиш шакли бир неча тоифага бўлинган: давлат, мулк ва вақф ерлари. Темур ва темурийлар даврида жамоа ерлари сақланиб қолган. Шартли тақдим этилган ерларни ҳам алоҳида тоифага ажратиш мумкин.

Феодал ер эгалигининг асосий тоифаларидан бирини давлат ерлари ташкил этган. Унинг даромадлари асосан саройни ва кўшинни таъминлашга кетган. Бу ерлар хукмрон сулола аъзолари ва амирларнинг соҳибқирон олдидаги хизматлари, асосан ҳарбий хизматлари-ҳарбий юришларда қатнашиш, исёнкор феодалларни тобе этиш, чегарани кўриқлаш учун мукофотлашнинг асосий манбаи бўлиб хизмат этди.

Темур ва темурийлар даврида давлат ерларини инъом қилиш-суюрғол этиб бериш кенг тус олди. Темурнинг аждодлари суюрғол асосида Кеш (Шахрисабз) вилоятига эгалик қилганлар. Бу хулоса ўрта аср муаллифларидан бирининг фикрини тахлил этиш пайтида юзага келди. Унга кўра "олий хазратларининг бахтли туғилиши, икки бахтли юлдуз соҳиби Амир Темур Кўрагоннинг жойи Кешда эди ва унинг авлодлари ўша вилоятда меросхўрлик ҳуқуқига эга эдилар".¹⁴

Суюрғол, том маънода хайр-эхсон, ерни ҳадя этиш, имтиёзни англатади ва ҳарбий хизматни ўташ билан шартланган ерни инъом қилиш турларидан бири ҳисобланади. Суюрғол эгаси солиқ дахлсизлигидан фойдаланиб суюрғолга қарашли ерлардан ўз фойдасига ўлпон олган. Суюрғол эгасининг иқтоъдордан фарқи шунда эдики, у маъмурий-суд дахлсизлигига ҳам эга бўлган. Кейинчалик суюрғол ворисликни ҳам англатадиган бўлди. Суюрғоллик Темургача ҳам мавжуд эди. Темур даврида эса у кенг ривожланди.

Босқинчилик урушлари туфайли Темур хукмронлигига жуда кенг ҳудуд ўтди. Эгалланган вилоятларни амир суюрғол асосида бошқаришга асосан ўз ўғиллари ва невараларига берар эди. Солиқ дахлсизлиги бу ўринда ҳарбий ва давлат хизмати билан шартланган.

Темур шахсан суюрғоллик эгалигининг ворислик бўйича доимий ўтишини назарда тутмаган. Лекин, соҳиб ва маъмурий шахсларни

¹⁴ Махмуд ибн Вали. *Море тайн относительно доблестей благородных (География)* Введение, примечания, указатели Б. А. Ахмедова, Ташкент, 1977, с. 75.

тайинлаш ҳукуқи бўлган суюрғоллик тизими темурийлар давлати емирилишига олиб келди.

Суюрғол Темур уруғ-аймоғидан бўлмаган айрим амирларга ҳам берилиши мумкин эди. Улар асосан чигатой уруғидан, кейинчалик эса унга жангсиз таслим бўлган йирик ҳукмронлардан бўлган.

Темур даврида ва кейинчалик суюрғол сўзи умуман инъом этиш маъносида ҳам ишлатилган.

Темур вафотидан сўнг Шохруҳ (1405-1447) вилоятларни нафақат ўз ўғиллари ва невараларигагина тарқатиб қолмади. У отаси даврида катта обрўга эга ҳарбий саркардаларга ер ҳадя этишни амалда кўп қўллади. Бу, олий ҳукмдор сифатида унинг ўрнини мустаҳкамлашга катта таъсир кўрсатди.

Улуғбек Мовароуннаҳр ҳукмдори сифатида ўғли Абдуллатифга Балхни, шох Маликка эса Хоразмни суюрғол қилди.

Деярли доимо суюрғол этишда ўша эгаликдан тушган фойдани уларни маълум тартибда саклаб туриш учун фойдаланилсин, деган кўрсатма бўлган.

Темур вафотидан сўнг суюрғол қондаси маъмурий-солиқ дахлсизлиги ва ушлаб туришнинг ворислик мазмуни бўлиб қолди. Ўша пайтда олий ҳукмдор ўз хоши -истагига кўра бир вилоят суюрғоллигини иккинчиси билан алмаштириб юбора олар эди. Бироқ бу Амир Темур каби кучли ҳукмдорлар томонидангина амалга оширилган. Улуғбекка масалан, Мовароуннаҳрга эгалик қилгунга қадар навбат бўйича давлатнинг турли вилоятлари икки бор суюрғол этилган.

Айрим суюрғол эгалари бир вақтнинг ўзида тархон ёрликларига ҳам эга эди. Мазкур ҳолларда ушбу шахслар қўшимча имтиёзлар олган ёки шундай ёрликлар ер эгасини давлат солиқларини тўлашдан озод қилган. Уларнинг нотўғри хатти-ҳаракати тўққз мартагача кечирилган, у шох олдига бемалол кириб чиқишга имкон берган.

Тархонларга берилган катта имтиёзлар кейинчалик ушбу аслзода қатламнинг бойиши ва кучайишига олиб келди. Уларнинг айримлари бир неча минг сонли ҳарбий отрядга эга бўла борди. Шундан бир қисми уруғ-аймоғчилик жиҳатидан ҳукмдор сулола билан боғлиқ бўлиб, асосан XV аср охирида Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётида хал қилувчи рол ўйнади.

Тархон - фахрий номи баъзи ҳолларда савдогарларга ҳам берилган. Тархонши имтиёзлари хорижий савдогарларга ҳам берилиши мумкин эди. Масалан, тарихий ҳужжатлар тўплами "Мактубот ва аснод"да таъкидланишича, Туркиядан келто Хўжа Илёс Чалабий тархон ёрлиғига мувофиқ ўз фаолияти ва Мовароуннаҳр ҳудудига келган вақтда тамға ҳақи ва бошқа хил мажбуриятлардан озод қилинган.¹⁵

Охир-оқибат давлат ерларини шартли эгалик - суюрғолликка берилиши ва тархон дахлсизлигининг ёйилиши хазина даромадининг қисқаришига ва марказлашмаган давлатга ўтилишига олиб келди. Айрим темурийларнинг ушбу жараёни тўсишга бўлган уриниши алоҳида муваффақият келтирмади.

“Туркларнинг” тиули - ҳарбий лашкарбошиларига, айти ҳолда, турк кўшинларн бошлиқларига. ажратилган ерлардан олинадиган даромад ҳақида Абдураззоқ Самарқандий маълумот бериб ўтади.¹⁶

Темурийларнинг ҳарбий юришлари давомида тиул Эрон ва Кавказортида тарқалган.

Темур ва Улуғбек даврларида ернинг маълум қисми вақф этиб берилган. Вақф ерлар диний, хайрия, ўқув ва бошқа муассасалар фойдасига ташкил этилган. Назарий жиҳатдан вақф ерлар дахлсиз саналса ҳам амалда бу қоидага ҳар доим ҳам риоя этилмаган. Вақф ерларидан солиқ олиб одатда ижарага берилган. Ижарадор мутавалли билан тузилган шартномага кўра, мазкур ердан маълум вақт мобайнида солиқ олиш

¹⁵ Мактубот ва аснод. РФА ШИ Ленинград булим. Инв. А-210, 171 в.

¹⁶ Абдураззоқ Самарқандий. Матль ус-саъдайн ва мажмаъ ул-бахрайин. Форс-тожик тилидан таржима, кириш Суз ва изоҳли лугатлар А. уринбоевники. Тошкент, 1963.

ҳукукига эга бўлган. Маълум миқдордаги пулни олиш қийин бўлган, шунингдек, ҳокимиятга эга шахсларга вақф мулкини ижарага бериш таъқиқланган, вақф ёрлиқларида вақф мулкидан йиғилган даромадни ўзлаштириш ҳоллари мавжуд бўлганлиги ҳақида айтилади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, мутаваллилар ўз вазифаларини суистеъмол қилган ҳоллар ҳам бўлган.

1420 йил Улуғбек ўз ихтиёри билан ер ва суғориш каналларини Самарқанддаги Мадраса фойдасига ўтказди. Ундан келадиган даромад мазкур Мадраса ҳаражатларини бир неча баробар қоплар эди. Вақф ерларини қайта ишлаш нуқтаи назаридан Ишратхона вақф ёрлиғи қизиқиш уйғотади. Мана шу ҳужжатга мувофиқ (1464 й.) вақфга Абу Саид (1451-1469) қизи Султонбека сағанаси фойдасига Сарой Малик қишлоғининг ярми унга тегишли ерлар билан бирга ўтказилган. Шунга қўшимча равишда 32 чўри, ерни қайта ишлаш учун 20 жуфт хўкиз, 12 туя ва бошқа буюмлар берилган.

Ушбу вақф хўжалигининг тақсимловчи мутаваллиси "Вақфнома"га кўра Хованд Султонбеканинг ўзи бўлиб қолди.

Ўттиз икки кишидан иборат қул ва чўрилар бундан буён "баъзилари ушбу қишлоқда ер хўжалиги ишлари билан, бошқа бирлари эса ушбу гумбазли бинода (Ишратхона) супуриб-сидириш, йиғиштириш ва ошпазлик билан машғулдирлар", дейилади бир вақф ҳужжатида. Вақф ерларидан олинган дон вақф мулки эҳтиёжлари учун сарфланиши, шундан қолгани эса вақф ёрлиғи шартларида кўрсатилган ҳолда пул билан йил тугагандан кейин ҳар бир қул ва канизак оиласига берилган ҳамда 24 ман ўлчовида катта самарқандча тарозуда уч хил дон - буғдой, арпа, тарик тарқатилар эди. Ҳар бир ёлғиз кишига эса йил тугаши билан пул

(хужжатда миқдори кўрсатилган) ва уч хил дон 12 ман ўлчовидан берилиши кўриб чиқилган.¹⁷

Вақф ёрлиғида қайд этилганига мувофиқ мазкур ҳолда вақф ерларига берилган қайта ишлов ўша вақфда айтилган қулларга ва ишчи ҳайвонларга юклатилган.

Асосан вақф ерлар, аниқроғи улардан солиқ йиғиш уч йилгача ижарага бериш шарти билан деҳқонларга топширилган. Охирги шарт шариатга асосланган бўлиб, унга кўра бирор киши томонидан уч йилдан ортиқ тўхтовсиз ишлов берилган ер унинг шахсий мулки бўлиб қолиши мумкин бўлган.

Шу билан бирга сунний рухонийлар роли ушбу даврда (XIV аср охири-XV аср) юқори бўлган. Шунинг учун вақф мулкига эгаллик қилишни давлат миқёсида юқори лавозимни эгаллаган аъёнлар вакилларигина хал қилган. Мулкни эгаллашни очиқ эмас, ижара кўринишда амалга оширишган, Баъзан, охир-окибат вақф мулкининг бир қисми бошқа бир кучли ҳукмдор кўлига ўтиб қолиши мумкин бўлган.

Деҳқонлар ва чорвадорлар мамлакат аҳолисининг асосий қисмини ташкил этар эди. Барча солиқ, тўлайдиган аҳоли каби улар "раъийат" атамасини олган, Бироқ, мулкий муносабатда турли ижтимоий қатламга ажралар эди (чоракор, мутаъаллик, мулкдор ва бошқалар). Чоракорлик билан ижарага олиш асосида ерга қайта ишлов бериш улар кўпчилигининг асосий даромад манбаи ҳисобланган.

Ер соҳибларининг таъминланган кўп қисмини деҳқон деб ажратиш тарқалган. Абдураззоқ Самарқандийнинг таъкидлашича, мамлакат ободончилиги ва кишилар хотиржамлигини деҳқонлар ушлаб турар эди. Ҳақиқатдан, жамият асосини ўша пайтда амлоқдор-деҳқонлар ташкил этган. Шундай фикрни кейинчалик Навоий ҳам таъкидлаган. "Деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризк йўлин очар", - дейди Навоий.

¹⁷ Вяткин В. Л. Вакуфный... с. 124, 127.

Навоийнинг таъкидлашича, бир қисм деҳқонлар амлоқдорлар ерини қайта ишлаш ва ҳосил йиғиш билан пул топишган. Ҳатто қишлоқда шундай камбағаллар бўлганки, улар далада қолган бошоқларни териб кун кўришган.

Мовароуннахрнинг маданий воҳаси кўчманчи дашт билан ёнма-ён эди. қадимдан Ўрта Осиё воҳасининг ўтроқ деҳқон аҳолиси кўчманчи ва ярим кўчманчи халқлар билан муносабатда бўлишган. Бу уларнинг иқтисодий ва этник маданий жиҳатдан ўзаро таъсирини вужудга келтирди.

Темур кўл остидаги (кейинчалик темурийлар) ернинг бир қисми кўчманчи -чорвадорлар томонидан банд эди. Темур ҳукмдорлиги давридан бошлаб нисбатан "чиғатой"лар кўпроқ таъсир кўрсатди. Улар имтиёзли шароитда бўлиб мамлакатнинг асосий ҳарбий таянчи бўлган. Замондошлари таърифича ёш эркак-чиғатойлар ўқ-ёй отишга мохир, жасур жангчилар эди.

Кўчманчи хўжалик давлатда маълум ўрин эгаллаган. У қорамол, мол, от, қимиз, сут-қатик, гўшт, жун, намат етказиб берар эди. Хўжалик хусусияти кўчманчилардан йил давомида мавсумий яйловларни ўзгартиришни, шароит ва яйлов жойига мос ҳолда маълум жойларда яшашни талаб этган. Шу туфайли мавсумий кўчиш ва кўниш даврида уларнинг бир қисми деҳқончилик билан машғул бўлишган. Ярим ўтроқ аҳоли зироатчилик билан чорвачиликни кўшиб юборишди.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли ўртасида баъзи бир хунармандчи турлари, айниқса гилам тўқиш, намат босиш ва терига ишлов бериш ривожлан эди. Улар шунингдек от ва туячилик билан ҳам шуғулланишган. Асосий бойлик эса чорва, асосан куш ташкил этган. Тахминан тўрт юз узун "қора мато" ўтовдан иборат қабилалардан бири ҳақида Клавиҳо

шундай маълумот беради. "Уларнинг кўплаб қўй-қўчқор, мол подалари мавжуд, бундан ташқари йигирма минг туяси бор".¹⁸

Ер ва яйловдан фойдаланишлари учун кўчманчи қабилалар марказий ҳоким томонидан белгиланган миқдорда давлатга маълум чорвани бериши зарур эди. Юкорида эслатилган тўрт юз ўтовдаги чорвадорлар йилига давлат хазинасига учун мол, туя ва 15 минг қўй беришлари керак бўлган. "Тижон воҳасига яқинлашганда дарё кесиб ўтган, ишлов берилган кўпгина ерлар ва шоҳ ҳарбийлари бўлган чиғатойлари кўплаб чодирлари кўринди". Бу водийда анча чорва ва етарли ўт-ўлан бор эди улар ўз чорвасини тамғалашганди. Жуда кўп чорва, туя ва от мавжуд эди.

Мовароуннаҳр ўтроқ аҳолисига асосий гўшт кўчманчилар чорвасидан етказилган.

Умуман олганда кўчманчи аҳоли ижтимоий муносабатда бир хил эмас эди. Чиғатойлар алоҳида имтиёзга эга бўлиб урушда хал қилувчи куч саналган. Улар яйлоалар бўйлаб бемалол юришлари мумкин бўлган ва солиқ йиғишдан озод қилинган.

Темур ҳукмронлигига қарашли кўчманчи қабила вакилларининг бир қисми унинг ҳарбий кўшини таркибига кирган. Ҳукмдорнинг илк чақируви бўлиши биланоқ белгиланган жойга етиб келиши ва жангда қатнашишлари шарт эди. Ҳарбий хизмат учун улар солиқлардан озод қилинса ҳам, аслида оддий кўчманчилар бир қатор мажбуриятларни бажаришлари керак бўлган. Масалан, "Чўл жойдан ўтиш керак бўлганда кўчманчилар ўз ҳисобидан мансабдор шахс буйруғига мувофиқ Темур саройига кетаётган элчиларга ўтовлардан озиқ-овқат, ем (отлар учун) ва сув етказиб беришга мажбур қилинарди, аслида уларнинг ўзига ҳам қийи эди".

Кўчманчилар одатда ўз лаш-луши, подаси, хотин ва бола-чақаси билан юришга чиққан. "Урушга чиққанда ёки жойдан-жойга кўчганда улар

¹⁸ «Дневник...», с. 91.

бор нарсасини узлари билан олар эди". Замондошлари таъкидлашича, оддий кўчманчилар жангчилар йўлда қўй, туя ва отлар билан таъминлаган.

Клавихо Темур билан "улуғ ишларни амалга оширган ва кўп жангларда ғолиб чиққан" қабила хусусиятини ифодалар экан, шундай ёзади: "Улар меҳнатсевар (яхши) отлик, камон отишга уста ва жасур жангчидир. Агар мўл-кўл егулик бўлса ейишади. Бўлмаса нонсиз (фақат) гўшт ва сут билан қаноатланишади..... Совуқ жазирама, очлик ва ташналикни бошқа ҳар қандай халққа нисбатан осонликча енгишади".

"Ва мана шу ўрдаси билан бирга, қовурилган ва қайнатилган гўшт билан савдо қилувчи қассоб ҳамда ошпазлари, шунингдек арпа сотувчи бошқа одамяар нонвойлар кўчиб юришади. Унинг (Темурнинг) ўрдасида турли укувли ва уста одамларни топиш мумкин. Улар бари белгиланган кўча бўйича бўлинган".

Темур билан бирга мансабдор шахслар кўчиб юрган. Қўшин билан бирга ҳаммом ва сув иситиладиган қозонли ҳаммом учун бино ташкил қилувчи мутахассислар ҳам бўлар эди.

Қўнимгоҳларда савдо-сотик уюштирилган. Чодирлар бир-бирига яқин турарди. "Элчиларни жангчи ва юришлар учун зарур бўлган турли буюмлар сотилаётган кўча бўйлаб олиб ўтишди". Шу ўринда Алишер Навоийнинг сўзларини эслатиб ўтиш ўринли, "Қўшин ўз жаллобига эга, улар арзонга олиб ўз ўлжасини қимматга сотади. Аҳолидан ўлжа олган каби аскарга омаддан фойда чиқарарди".

Темур қишлоқ хўжалигига катта аҳамият берди. Хукмдор уни давлат кундалик ҳаёти даромадининг манбаигина деб баҳоламади. Қишлоқ хўжалиги махсулотлари қўшинни таъминлаш учун ҳам зарур эди. Мовароуннаҳрдан шарқдаги туманларда экин майдонларини кенгайтириш ҳақидаги Амир Темур фармони бу борада яхши мисол бўла олади. У умри

охирнда Хитойга юришга тайёрлана туриб ўз қўшини ҳаракатландиган йўл ёқасидаги кўриқ ерларга экин экишни буюрган.¹⁹

1. 2. ТОҒ-КОН САНОАТИ ВА ҲУНАРМАНДЧИЛИК ИШЛАРИНИНГ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ

Мовароуннаҳр ерлари остида темир, мис, тошқўмир мавжуд эди. Темир, кўрғошин, феруза ётиклари Тошкент яқинидаги тоғларда жойлашган эди. Бир вақтлар кумуш конлари ишлаган ва олтин казиб чиқарилган, лекин бир қисм қатлам тугаган, қолгани эса тўполон даврларда ташлаб кетилган. Зайниддин Восифий томонидан 1540 йилда тузилган Тошкент вилояти конларини суюрғол қилиб берилганлик ҳақидаги ёрликда шу ердаги мавжуд феруза ва темир конлари "ҳаракатда" деб кўрсатияди. Демак, бу конлар илгари ҳам, Темур ва темурийлар даврида ҳам ишлатилган дея тахмин қилиш мумкин.²⁰

XVII аср 40-йилларида Маҳмуд ибн Вали хабар беришича, Тошкент вилоятида тоғларда феруза, темир, қалайи конлари мавжуд бўлиб, бироқ фондаланилмаган. Шуниси диққатга сазоворки, худди шундай хеш бошқа вилоятларда ҳам бўлган. Номи зикр этилган муаллиф гувоҳ беришича, Хуттолон (Ўзирги Кулоб) мамлакатадаги тоғларда олтин, кумуш, қалайи, темир, мис ва бошқа металллар ўрни кўрсатилади. "Ўша вилоятда ўлпон тўлайдиган аҳоли учун энг муҳим солиқ олтин ҳисобланган, чунки бир неча қишлоқларда солиқ олтин билан тўланади",²¹ деб ёзади Маҳмуд ибн Вали.

Фарғонаа тоғларида олтин ва кумуш бор эди. Бу ерда мис, нефт, ложувард, симоб, кўрғошин, навшадил казиб чиқарилган.

¹⁹ Бартольд В. В. Улугбек и его время..., с. 49.

²⁰ Зайн ад-дин Васифи. Бадаи ал-вақаи. Критический текст, введение и указатели А.Н. Болдырева, Т 2., М. 1961, с. 1332.

²¹ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн..., СС. 38-39, 76, 92.

Металл, тош, махсус тупроқ ва бошқалар турли хил буюмлар тайёрлаш учун фойдаланилган. Темур даврининг энг қизгин палласида хунармавдчилик буюмлари ичида қурол-яроғ алохида ўрин эгаллар эди. Темур ғарбга юриш қилган вақтнинг ўзидагина уч минг жуфт совут, кўплаб дубулға, ўқ-ёй тайёрланган.

XV асрга оид қимматбаҳо тошлар ва уларни қазиб олиш ҳақидаги баъзи маълумотлар ёзма манбаларда учрайди.

Темур замондошларининг маълумотига асосланиб улуғ амир ва унинг хотинлари либосларини безаган айрим қимматбаҳо тошлар маҳаллий келиб чиқишга эга бўлган деган фикрни илгари суришга имкон беради.

Бадахшонда бутун мусулмон оламида маълум бўлган лаъл турлари қазиб чиқарилган. Шу ердан унча узок бўлмаган жойда ложувард кони бўлган тоғ жойлашган. Айнан шу ерда қояларда зангори ёки кўкиш ёқут (сапфир) қазиб чиқарилар эди.

Конларни қазिश ва тошларни қайта ишлаш кўлда бажарилган. Бадахшон, Кўкча дарёси, Амударёнинг юқори оқимидаги конларни баён эта туриб Клавихо лаъл қазиб олишни шундай ёзади: "Қатламлар топилиб тоғ қисми кўчириб туширилади, лаълдан жинс олинади, лаълга етгунча унинг сирти оз-оздан кўчириб олинади, сунг ўткирлайдиган тошда бўлинади". Темур давлати ҳудудидаги барча конлар унга қарашли деб ҳисобланган.

Амир Темур қимматбаҳо тошларни қазиб олишни қаттиқ назорат қилишни буюрди. Махсус катта кўриқлар гуруҳи кончилар ишини кузатиб турар эди.²²

Кон казувчиларнинг оғир ишига қуллар ҳам жалб этилган бўлиши керак. Бироқ ушбу давр ҳақида аниқ маълумот йўқ.

²² "Дневник...", с 133; В.В. Бартольд. Бадахшан. Соч., Т 3, М., 1965., Е. Массон. К истории горного дела на территории Узбекистана. Ташкент, 1953.

Самарқанддаги ўлкан қурилишда мрамр кенг қўлланилди, деб ёзади Махмуд ибн Вали. Мрамр асосан шу вилоятдан топилган. Ундан турли нақшлар ўйилган қабр тошлари тайёрланган. Ёзма манбаларда Самарқанд вилоятидан чиқариладиган товарлар ичида "яшил мрамр" тилга олинади. Бу ерда шунингдек, сурма, гипс, ганч бор эди. "Самарқанд билан Кеш орасида бир тоғ тушубтур. Итмак добони дерлар, сангтарошлик қилур тошларни тамом бу тоғдин элтарлар",²³ - деб ёзади Бобур. Кеш вилоятидан наряда қизғиш Кеш тузи машхур бўлган. Бу туз "шунчалик шаффоф ва ярқироқки ҳатто биллур ва яшмадан ўтиб тўшади".²⁴

Мовароуннаҳр Темур салтанатида сиёсий ва иқтисодий жиҳатлардан алоҳида ўрин эгалларди. Зотан, хунармандчилик ва савдонинг асосий марказлари шу ерда жойлашган, Амир Темур ва кейинчалик Улуғбек даврида уларнинг ривожланишига катта аҳамият берилди. Айниқса иккита шаҳар - Самарқанд ва Кеш (Шахрисабз)нинг ободончилиги Темурнинг диққат марказида турарди.

Хусусан, Кеш нафақат ҳудуд иқтисодиётида, балки Темур қалбида ҳам муҳим ўрин тутар, она қишлоғига яқин жойлашган бу шаҳарни у жондилдан севарди. Шаҳарда Темурнинг фармойишига кўра бунёд этилган улуғвор иншоотлар маҳаллий ва забт этилган ерлардан келтирилган усталарнинг ҳамкорликдаги ҳаракатлари билан қурилди. Масалан, босиб олинган Урганч (Кўхна Урганч)дан бир гуруҳ муҳандис-қурувчилар, меъморлар ва маҳобатли иншоотлар деворини ранг-баранг кошинлар билан безатувчи усталар олиб келингани маълум. Маҳаллий ва бошқа ўлкалардан келтирилган мутахассисларнинг меҳнатлари ўзаро уйғунлашуви натижасида эса қисқа муддатда, XIV аср охирига келиб Кеш ўша даврнинг гўзал шаҳарларидан бирига айланди. Кеш саройни бунёд этишда қатнашган қурувчиларнинг маҳорати ўз замонасида Оврупо

²³ "Бобурнома", 47 б.

²⁴ Махмуд ибн Вали. Море тайн ... , с. 76.

шаҳарларининг улуғвор қасрларини кўрган испан қироли элчисини ҳам лол қолдириб, юксак баҳосига сазовор бўлди. "Бу ерда ҳамма нарса олтин, ложувард ва бошқа анвойи рангларда товланар ва ҳатто ажойиб усталари бўлган Париж учун хайратомуз эди. Бу ишлар (ҳатто уларда ҳам) гўзал деб ҳисобланган бўларди", деб ёзади у.²⁵

Ҳашаматли иншоотларнинг барпо қилиниши Кешда курувчилик ҳунарлари, хом ашё ресурслари ривожланишига олиб келди. Янги савдо бинолари ва бозорлар пайдо бўлди. Буларнинг ҳар бири Кешнинг Ўрта Осиёдаги бошқа марказлар билан ўзаро иқтисодий алоқалари кенгайишига муайян даражада таъсир кўрсатди.

Шаҳар бағоят кўкаламзор эди, шу боис ҳам кейинроқ Шаҳрисабз номи билан машҳур бўлди. "Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хуб сабз булур учун Шаҳрисабз ҳам дерлар",²⁶ деб ёзган эди Заҳириддин Муҳаммад Бобур уз "Бобурнома"сида.

"Бениҳоя кўкаламзорлиги ва кўзни қамаштирувчи рангларга бойлигидан Шаҳрисабз номи билан донг таратди", деб ёзади XVII аср муаррихи Маҳмуд ибн Вали. Олимнинг фикрича, Шаҳрисабз "дунёнинг энг гўзал жойларидан бири, иқлими жуда яхши ва ёқимли. Дала даштлари бағоят кўркама ва дилтортар".²⁷ Бу ўлкада ғалладан мўл ҳосил олинган, узуми билан қовуни машҳур.

Шаҳрисабзда тўқиладиган матолардан карбас, яъни бўз кенг тарқалган эди. Бу ердан олиб кетиладиган моллар қаторида Маҳмуд ибн Вали уни ҳам санаб ўтади.²⁸ Шаҳрисабз яна отлари, туялари, кигизлари ва айниқса пуштиранг тузи билан донг таратган.

Бироқ ҳаркалай, буларнинг барига ва Шаҳрисабзга нисбатан алоҳида меҳр-муҳаббатига қарамай, Темур давлатининг пойтахти сифатида бошқа

²⁵ "Дневник...", с. 103.

²⁶ "Бобурнома", 47 б.

²⁷ Маҳмуд ибн Вали, Море тайн ..., с. 75

²⁸ Маҳмуд ибн Вали, Море тайн ..., с.76.

шаҳарни, хунармандчилик ва савдонинг янада машхурроқ ва муҳимроқ маркази бўлган Самарқандни танлади. Бобурнинг гувоҳлик беришича, "Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилурига кўп саъй ва эҳтимомлар қилди", Бироқ "Кешнинг қобилияти шаҳр бўлмоққа Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни ўз ихтиёр қилди".²⁹

Самарқанд темурийлар даврида ва ундан кейин, дастлабки шайбонийлар даврида ҳам Темур давлатининг пойтахти бўлиб қолди, Мовароуннаҳр эса Темур даврида салтанатнинг маркази эди.

"Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилгон эмастур",³⁰ деб хабар беради Захириддин Бобур. "Бу у қўлга киритган шаҳарларнинг биринчиси ва у забт этган барча шаҳарларнинг энг машҳури эди". У бойликларини шу ерга олиб кечар, хазинасини шу ерда сақлаб, кўпайтирар эди. "Бу шаҳарнинг донғини ёйишга ҳамиша ғамхўрлик қилди".³¹

Темур даврида Самарқанд зич қурилган, ўртасидан кенг кўча ўтган шаҳар, ўлкан ҳудуднинг йирик иқтисодий ва маданий маркази эди. Шаҳар тузилмасида бозорлар, аксари қисми ихтисослаштирилган тимлар муҳим ўрин тутган. "Самарқанд Севилья шаҳридан сал каттароқ. Бу ерда нон, гўшт ва кўплаб бошқа нарсалар сотилади. Бу шаҳар ва замин шу қадар бой ва мўл-кўлки, ажабланмай илож йўқ", деб ёзади Клавихо.³²

Маҳаллий ва бошқа мамлакатлардан олиб келиниб Самарқандга жойлаштирилган усталарнинг ижодий даҳоси XV асрда шаҳар қиёфасини ўзгартириб юборди. Халк усталарининг қўли билан бунёд этилган ва бир қисми бизгача етиб келган улуғвор бинолар, ҳашаматли иншоотларнинг олий намуналари бўлиб, ўша давр оламининг энг гўзал бинолари билан

²⁹ "Бобурнома". 47 б.

³⁰ "Бобурнома" 43 б.

³¹ "Дневник...", с. 86, 134.

³² "Дневник ...", С. 138.

ракобатлаша оларди. Ёпик, бозорлари бўлган кенг кучалар, махсус савдо бинолари-чорсу, ток, тим, савдо майдончалари, ун, ғалла ва ҳоказолар сотиладиган каппонлар Ўрта Осиёнингэнг йирик савдо-хунармандчилик марказларидан бирининг киёфасини белгилар эди. Сал кейинроқ Заҳириддин Бобур темурийлар пойтахтига илк бор келиб, увдан хайратланади. "Самарқанд бағоят ободон шаҳар", деб ёзади у.

Айниқса аллома Мирзо Улуғбек даврида Самарқанд Ўрта Осиёнинг маданий ҳаётида ўлкан аҳамият касб этди. "... шуниси ҳақиқатки, XV аср дунёвий фанлари соҳасида биз Шарқда Улуғбекнинг Самарқандига тенг келадиган шаҳар тополмаймиз, шунингдек Самарқанд меъморчилик ва кошинкор безак соҳасида ҳам бекиёслигича қолади",- деб таъкидлайди А.Ю. Якубовский.³³

Темурнинг фармони билан Самарқанд атрофида кўплаб янги қишлоқлар, сўлим боғлар барпо қилинган'

Самарқанд яқинида ўша даврнинг буюк давлатлари номида қишлоқлар барпо қилиниши нафақат сиёсий мақсадларни кўзлаган.балки салтанатнинг ҳашамати ва қудратини намоён қилишга ҳам ёрдам берарди. Самарқанд атрофида қишлоқлар қурилиши ва мустаҳкамланиши натижасида кўп сонли Самарқанд бозорларининг шаҳар атрофи ва қишлоқ жойлари Билан ўзаро иқтисодий алоқалари мустаҳкамланди, уларнинг аҳолиси халқаро савдога жалб этидди. Бу қишлоқлар аҳолиси кўп бўлиб, бир қисми босиб олинган мамлакатлардан келтирилган эди. Клавихонинг фикрича, Самарқанд яқинидаги ерларда ва шаҳар ташқарисидаги боғларда шаҳардагига нисбатан кўпроқ одам яшаган. Шаҳар ичидан ва бу боғлардан кўплаб суғориш каналлари ўтказилган. Амир Темур бошқа шаҳарларга ҳам алоҳида эътиборни қаратган, жумладан, Бухоро Темур даврида ҳам

³³ Якубовский а. Ю. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои. В кн.: Алишера Навои. Сб. статей. М. л. 1946, с. 19.

йирик иқтисодий марказ бўлиб қолаверди. "Шаҳар атрофида жойлар ва уларда йирик бинолар бор", деб кўрсатиб утади Клавихо.

Замондошлари хабар беришича, Бухоро ғалла, гўшт, май ва кўплаб бошқа маҳсулотаарга бой бўлган шаҳарда бир аср кейин - 1558-1559 йиллари ташриф буюрган инглиз Антони Женкинсоннинг Бухорога берган таърифини Темур ва Улуғбек даврига нисбат бериш мумкин. У Бухорони йирик савдо-хунармандчилик маркази сифатида таърифлайди. Унинг ёзишича, "у ердаги уйларнинг аксари қисми лойдан қурилган, лекин тошдан кўтарилган ва олтин билан безатилган хашаматли уйлар, масжидлар ва бошқа иншоотлар ҳам кўп".³⁴ Шаҳарнинг учдан бир қисми "савдогарлар ва бозорлар учун ажратилган" деб кўрсатилиши эса Бухоронинг савдодаги аҳамиятвдан далолат беради. Шунга қарамай, Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида Бухоро иқтисодий ва маданий марказ сифатида давлат пойтахтига нисбатан иккинчи ўринда қолаверди. У фақат XVI асрнинг 60-йилларига келибгина давлат пойтахтига айланди.

Мамлакат иқтисодиётида Тошкент муҳим ўрин эгаллаган. Атроф ҳудудида кўчманчилар яшайдиган маданий воҳанинг маркази сифатида шаҳар дашт чегарасида жойлашган, шу сабабли ҳам иқтисодиёти кўп жиҳатдан кўчманчилар билан олди-бердига боғлиқ эди, тошкентлик хунармандлар ўз маҳсулотларини, чорва ва чорвачилик маҳсулотларига, шунингдек, кўчманчи усталарнинг ўзига хос буюмларига айирбош қилишарди. Шаҳарда кўп хил хунармандчилик турларининг ривожини асосан дашт кўчманчилари билан савдо белгилар эди.

Марвдан конлари яқинлиги туфайли Тошкентда металл буюм ясаш ривожланган, бошқа мутахассислар қаторида хилма-хил металл буюмлар тайёрловчи усталар ҳам ишлар, уларнинг маҳсулотлари бу ердан бошқа

³⁴ Дженкинсон А. Путешествие Среднюю Азию. 1558-1560 гг. : Английские путешественники в Московском государстве. Л., 1937, с. 182.

вилоятларга олиб кетиларди. Тошкент бошқа худудларга "шоший" ("чочий") деб аталган камонлар етказиб бериши билан донг таратган эди.

Тошкентнинг дашт чегарасида жойлашгани унинг қўналға сифатидаги аҳамиятини оширар, Темур ва хукмрон темурийларнинг қўшини дашт бўйлаб сафарга чиқишдан олдин шу ерда дам оларди. Тўхтамиш устига юриш ва сўнгги Хитой сафари олдидан Темур шу ерда тўхтаган. Йигирма йилдан кейин, 1425 йил феввалида Мўғилистон юриши олдидан бирлашган қўшин бошлиғи сифатвда Мирзо Улуғбек ҳам Тошкентда тўхтаб утди. Қайтишда эса ўз вақтида Темур олиб келишга уринган нефрит тоши махсус араваларда олиб келиниб, Самарақандда Амир Темур қабри устига қўйилди.

Тошкент теварагида ўлкан қўшин маълум вақт бўлиши, табиийки аҳолидан қўшимча солиқ йиғишни талаб қилади, бу эса ўша ерда яшаган ва қўшинни барча зарур нарса билан таъминлаши лозим бўлган аҳолининг хўжалигига салбий таъсир кўрсатган бўлиши керак.

XIII асрда вайрон қилинган Фанокент қалъа шаҳри Темурнинг фармонига биноан қайта қурилди. Шарафуддин Али Яздийнинг таъкидлашича, Сирдарё соҳилидаги бу мустаҳкам қалъа шундан кейин унинг ўғли Шохруҳ шарафига «Шохруҳия» деган ном олди. Қайта тикланган шаҳар атрофига аҳоли кўчирилди.³⁵

Турли вақтларда ўзича мустақил бўлган учта Ахсикат шаҳридан биттаси - XV асрга мансуб деб билингани археологлар томониан "Темурийлар Ахсикати" деб аталган. У XIV асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган эди. Бизгача сақланиб қолган сиркор сопол буюмлар: коса, товоқ, кўза, ваза ва болалар уйинчоқлари шу даврга ва асосан XV асрга мансуб. Улар эса XVII асрга кадар мавжуд бўлган шаҳарда кулолларнинг ишлаб чиқариш фаолияти юксак даражага етганидан далолат беради. Тадқиқотчи исботлаб беришича, Ахсикатдаги кулолчилик ишлаб

³⁵ "Зафарнома", 466 б. 467 а варақлар.

чиқариши Самарқанд ва Ўрта Осиёдаги бошқа айрим марказяарнинг хунармандчилик ишлаб чиқариши даражасида бўлган.³⁶

Темурнинг хукмронлик даври Мовароуннаҳрдаги кўплаб шаҳарлар иқтисодиётига ижобий таъсир кўрсатди. Аввалги даврларда кўшии хукмдорларнинг хужумлари, ўзаро урушлар ва амалдорларнинг ҳаддан зиёд ўзбошимчалигидан тез-тез жабр кўриб турган шаҳарлар қудратли олий ҳокимят ўрнатилганидан кейин марказий ҳукумат ҳимоясига ўтди. Буларнинг бари хунармандчилик саноати, шаҳар савдоси ва ташқи савдо ривожланишига имкон яратди, ташқи савдо эса ўз навбатида бозор учун иишовчи касб-хунарлар тараққий этишига туртки берди.

Кўриб чиқиладиган даврда ҳам, ундан анча аввал ҳам тўқувчилик касб-хунарнинг етакчи тармоғидан бири ҳисобланарди. Оддий ва қимматбаҳо бўлган хилма-хил матолар тайёрланар эди. XIV аср охири -XV аср бошларида қимматбаҳо матоларга эҳтиёж ошиб кетиши бу тармоқ учун ўзига хос хусусият бўлди. Ўта қимматбаҳо матолар тор доирадаги истеъмолчилар талабини қондириш учунгина тайёрлана бошлади.

Аҳолининг аслзодалар қисми учун байрам либоси асосан шойи, парча ва бахмалдан тайёрланарди. Бадавлат хонадонларнинг кўрпача, кўрпа, ёстиқ каби уй жиҳозлари ҳам шу матолардан эди. Шунингдек бахмал бирон қимматли буюмни ўраш учун ҳам ишлатилган. Ишратхона мақбарасига вақф этилган мулк рўйхатида (868-1463-64 й.) бахмал учрайди. Мақбара вақфига берилган Куръбн айнан мана шу матоға ўралган эди. Шунингдек, кўрсатилган ҳужжатда қирмизи бахмалдан бўғчабанд берилганлиги ҳам кўрсатиб ўтилади.³⁷

Самарқандда бахмалнинг тўқ қизил рангли алоҳида тури тайёрланган. Бу бўёқ қирмиз деб аталувчи ҳашаротдан олинган ва бахмал турига махмоли қирмизий деган ном берилган.

³⁶ Ахроров И. Новы археологические материалы с городища Ахсикет XIV-XV вв. «Общественные науки в Узбекистане» 1969, № 8-9, с. 81

³⁷ Вяткин В. Л. Вакуфный... с. 128-129.

Қирмиз қимматбохо бўёқ эди. Бу бўёқнинг бир граммини олиш учун қирмиз деган зараркунанданинг қанотсиз урғочисидан 150-175 та, иссиқ сув ва сирка кислотаси керак бўлган. Бу бўёқ чамаси, олис мамлакатлардан олиб келинган, лекин шу ҳашарот Бухоро хонлиги даштларида учрайдиган бутазорларда яшаган, деган маълумот ҳам бор. Ҳар қалай, Пётр I нинг элчиси Флорио Беневени ёзишича, "қирмиз, олмонча кушенина (кошенил - Р.М.) деб аталувчи қимматбахо бўёқ Россияда бир фунта саккиз сўмдан бўлган холда" "Бухоро ерида" даштдаги чувалчанглардан олинган ва "у ерда бу бўёқ ниҳоятда кўп" бўлган.

Онаси Гавҳаршодбегим Самарқандга келганида Мирзо Улуғбек унга қирмизи катифа (арабча), яъни бахмали қирмизий совга қилган. Олий навли жун мато - сабирлот ҳам шу бўёққа бўялган.³⁸

Нуфузли амалдорларнинг устки кийими ва қимматбахо шохона чодирлар ана шу юпқа газлама - сабирлотдан тикиларди. Мирзо Улуғбек онасига берган совғалар ичида шу газлама номи ҳам учрайди.

Бу хил матолар бошқа мамлакатларга ҳам олиб кетилган. "Самарқанднингяна бир матоси қирмизи махмадурким, атроф ва жавонибка элтарлар", деб ёзади Бобур.³⁹

Темур даврида ҳам, бошқа даврларда ҳам қимматбахо матолар орасида кимхоб алоҳида ўрин эгаллайди. Аслзодаларнинг уй жиҳозлари қаторида кимхоб кўрпачалар санаб ўтилади. Ундан алоҳида аҳамиятга эга бўлган нарсаларни сақлаш учун астарли махсус халтачалар тикилган. Темур саройига келган элчиларга қабул маросимларида ва улар йўлда тўхтаган жойларда кимхобдан тикилган тўнлар совға қилинган. Испан қироли элчиларига бу хил кимхоб тўнлар шунчалик кўп берилганки, охири уларнинг ўзи бу тўнларни бошқаларга совға қила бошлашди.

³⁸ Матлаъ ус-саъдайн..., 279 б.

³⁹ «Бобурнома», 46 б.

Ишлаб чиқариш ва истеъмол кўламига кўра матолар орасида ип газлама, жумладан, бўз (туркий номи, ёзма манбаларда эса форс-тожикча "карбас" номи кўп учрайди) асосий ўринни эгаллаган. Унинг турлари хилма-хил эди, юпқалари бой-бадавлат кишилар учун мўлжалланса, қалин хилидан оддий аҳолининг кундалик кийими тикилган. Шунингдек, тўн, кўрпа астари ва ҳоказолар учун ҳам дағал карбас ишлатилган. Самарқанд усталари анвойи хил шойи тўқишга ҳам мохир эдилар.

Самарқандга асир усталар олиб келиниши натижасида Мовароуннаҳрда баъзи янги мато турлари пайдо бўла бошлади. Пойтахтга хилма-хил тўқувчилар, жумладан, шойи тўқувчилардан тортиб, палахмон учун арқон эшувчиларгача олиб келинган эди. "Улар бу ерда ҳеч қачон бўлмаган каноп ва зиғир экишди".⁴⁰ Бироқ шу даврда ҳам кейинги даврларда ҳам Миср зиғирнинг қимматбаҳо навларидан тўқилувчи нафис буюмларни етказиб берадиган ягона манба бўлиб қолаверди.

Бу даврда усталарнинг мато ва сопол буюмлар тайёрлашнинг техник усуллари, шакл ва суратларни ўзаро ўрганишлари кузатилади.

Чунончи, ҳинд тадқиқотчиси Варадарайан читга гул босишни ўрта осиелик усталар ҳинд мутахассислари (панжобликлар)дан ўрганган бўлсалар керак, деб ҳисоблайди.⁴¹ Аммо бу фикр келгусида янги тадқиқотларни тақозо этади.

Касб-ҳунарлар ўртасида тикувчилик Самарқандда ҳам, Бухорода ҳам муҳим ўрин тутган. Бу касб билан хусусий кишилардан ташқари сарой устахонаси тикувчилари ҳам шуғулланишган. Темурга бағишлаб асар ёзган тарихчилар ва айниқса Кастилия қироли элчиси Клавихо Темур саройига келган элчиларга берилган совғалар тўғрисида хабар қилишади. Улар орасида ҳамиша қимматбаҳо либослар тилга олинади. Муаллифлар либос

⁴⁰ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари), 1 китоб, Тошкент, 1992, 251; Клавихо... «Дневник...», с.139.

⁴¹ Lotika Varadarajan Report. Deputation under JNSA-USSR Academy of Sciences Coiaborative Programme. 12 June, 1984, P.5.

билан мукофотлаш тўғрисида кўп ёзишади, бу эса шаҳар аҳолисининг бир қисми тикувчилик билан шуғулланганидан далолат беради.

Ибн Арабшоҳ келтирган қуйидаги лавха ҳам махсус тикувчилик корхоналари бўлган деб ўйлашга имкон беради. Лур вилоятининг пухта химоя этилган пойтахти Баружордни Темур қўққисдан хужум қилиб босиб олишга қарор берди. Самарқанддан йўлга чиққан кўшин қисмларга бўлинган ва аскарлар бир-бировини душмандан фарқлай олиши учун бир хил бош кийимда бўлишган.⁴² Олис масофани ўлкан тезликда босиб ўтган ва йўлда холдан тойган туяларни қолдирган холда Темур Лурга уни ҳеч ким кутмаётган бир пайтда кириб борди. Ана шу вазият Темурга маҳаллий ҳукмдорни бўйсундириш имконини берди. Катта миқдордаги бир хил бош кийимини шундай қисқа вақтда фақат йирик корхонада тайёрланиши мумкин эди, холос.

Ўрта Осиё шаҳарларида турар жой жиҳозлари асосан гилам ва анвойи рангли кўплаб пардалардан иборат бўлган. Ҳашаматли пардалар хошияли, попукли бўлиб, сурат ва кашта билан безатилган. Улар шойидан ва юпқа матодан тайёрланган, мазкур юпқа мато эса, чамаси, зиғир етиштириш маркази ҳисобланган Миср мамлакатидан келтирилган.

Темур замондошларининг ёзишича, сарой сахнига ранг-баранг гўзал гиламлар тўшалган, уларнинг номи тўқилиш усулидан келиб чиққан бўлса керак. Деворнинг суяниб ўтириладиган пастки қисмига алоҳида турдаги гиламлар қопланган. Полга эса гилам устидан кўрпачалар ёзилиб, болишлар қўйилган.

Байрамлар пайтида қуриладиган айвону кўшклар шойи, парча, гулдор матолар билан безатилган. Тантаналар чоғида бадавлат аҳоли уйининг марказий кўчаларга қараган деворларига гилам олиши зарур бўлган.

Гиламдўзлик Мовароуннаҳрдаги ҳунармандчилик ишлаб чиқаришида муҳим ўрин эгаллаган.

⁴² Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур, 1 китоб, 128 б.

Самарқанддаги хунарлар орасида қоғоз тайёрлаш етакчи рол ўйнаган. Тўқимачилик буюмлари сингари ёзув қоғози ҳам бошқа мамлакатларга чиқарилувчи товар бўлган.

Амир Темур ва Мирзо Улуғбек даврида тарихнавислик соҳасида анча юксалиш бўлди. Темурнинг, кейин Шоҳрухнинг фармойишларига биноан тарихий асарлар ёзилиши ҳам, Улуғбек даврида илм-фан ривожланиши Самарқандда VIII асрдан маълум бўлган ёзув қоғози ишлаб чиқариш кенгайишига туртки берди. Ўша кезлардаёқ ишлаб чиқаришнинг бу тармоғи нафақат ички, балки ташқи бозорга ҳам қоғоз етказиб берган.

Мирзахона ишлари, давлат фармонлари, хукмдорнинг буйруқ ва мактублари, Мадраса талабалари ва ҳоказолар учун нисбатан кўпроқ қоғоз талаб қилинарди. Қоғоз бўлганида ҳам энг олий навлари. Самарқандда энг яхши қоғоз "султоний", "Самарқанд султонийси" деб аталган ва кўриниб турганидек, ўша давр жамиятининг энг олий доираси - султонлар учун мўлжалланган. Бадиий ёзув бобида Султонали Машхадий (1432-33 йилда туғилган) ҳаттотликнинг ажойиб намуналарини яратиш билан донг таратди, улардан айримлари қўлёзма холида бизгача етиб келган. Ҳаттотлик ҳақида махсус рисола битган бу санъаткорнинг фикрига қараганда, султоний қоғозининг ҳам турли навлари бўлган. Чунончи, "қоғоз оддийми, султонийми, яхшисини олишга урингин", деб маслаҳат беради у ёш котибларга. Султонали Машхадий Самарқанд қоғозининг пишиқлиги, ўта силлиқлиги ва сиёҳни кам сингдириши каби ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб ўтади.

Самарқанд устахоналарида қоғознинг бир қадар паст навлари ҳам ишлаб чиқарилган. Ўша давр манбаларида "тоза ва оқ", шунингдек, "оддий" қоғоз тилга олинади. Қўлёзма саҳифасининг хошиясини безаш учун алоҳида навдаги "қоғози абри" - "мармар қоғоз" қўлланган.⁴³

⁴³ Муқминова Р. Г. Очерки истории ремесла в Самарканде и Бухаре XVI в. Ташкент, 1976, с95-103.

XIV аср охири - XVI аср бошларида Самарқанд Шарқда ёзув қоғози ишлаб чиқариш бўйича асосий марказлардан бири эди. Темур ва темурийлар давридаги асарлар одатда Самарқанд қоғозига ёзилган.

Оламда яхши қоғоз Самарқанддин чиқар..." деб ёзади Бобур.⁴⁴ Самарқанд қоғози бошқа шаҳарлар ва мамлакатларга олиб кетиладиган асосий маҳсулотлардан бири эди. Бу ердан четга чиқарилувчи моллар рўйхатида балхлик муаррих Маҳмуд ибн Вали авваламбор қоғозни кўрсатиб ўтади. "Самарқанднинг маҳсулоти - қоғоз, яшил мармар, оқ бўёқ ва олмадир", деб таъкидлайди у.⁴⁵

Темур ва Улуғбек даврларида кулолчилик муҳим ўрин эгаллар, хунармандчилик ишлаб чиқаришининг энг ривожланган ва етакчи тармоқларидан бири саналар эди. Сопол буюмлар яшаш учун маҳаллий гил ишлатилар ва у одатда Самарқанд атрофидан олинарди. Клавихо бу ҳақда "дунёда энг яхши гил шу ерда", деб ёзганди.

XIV аср охири - XV асрнинг биринчи ярмида Самарқандда хилма-хил идишлар тайёрланган. Темур қалъаси ҳудудидан нуқсонли сопол идишларнинг жуда кўплаб парчалари топилган. XV асрга оид археологик топилмалар орасида коса, катта-кичик лаган, тоғора, чироқ ва бошқалар учрайди.⁴⁶

Сопол буюмлар тайёрлашда ғиждувонлик усталар ўз услубига эга бўлган. XV аср Самарқанд кулолчилигининг ўзига хос кўринишлари Бухоро ва Шаҳрисабз мисолида кўзга ташланади.

Темурийлар давридаги Самарқанд ва Тошкент кулолчилиги ўртасида умумий жихатлар кўп. Лекин айти пайтда шу даврдаги Тошкент кулолчилиги айрим маҳаллий хусусиятларга ҳам эга бўлган, бу эса

⁴⁴ "Бобурнома", 46 б.

⁴⁵ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн..., с. 54.

⁴⁶ Пугаченкова Г. А. Самарқандская керамика XV века// Труды САГУ, Археология Средней Азии. Гуманитарные науки, кн. 3, Новая серия, вып. XI. Ташкент, 1950, с.94, 96.

Тошкент мактаби анча аввалги даврларда шаклланган маҳаллий анъаналарни давом эттирганидан далолат беради.⁴⁷

Янги ерлар забт этилганида кумуш конлари Темурнинг қўл остига ўтиб қолди ва улардан танга зарб қилиш учун кумуш етказиб бера бошланди. Чекка ўлкалар ҳам узил-кесил темурийлар тасарруфига ўтгач, танга зарб этишнинг ягона тизимини яратишга уриниб кўрилди, лекин айти чоғда маҳаллий безакларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам сақланиб қолди.

Қимматбаҳо маъданларга ишлов бериш хунармандчиликнинг юксак ривожланган тармоғига айланди. Темурийзодалар, Темурнинг ўзи, унинг хотинлари қимматбаҳо жавохирлар, тешилган ва тешилмаган марваридлар, олтин-кумуш безакларни ёқтиришар эди. Заргарлар сирға, узук, билакузук ва бошқа қимматбаҳо безакларни тайёрлашга ихтисослашган. Айтиқса феодал аслзодаларнинг бунга эҳтиёжи баланд эди.

Темур саройидаги олтин-кумуш идишлар ҳақида кўплаб муаллифлар ёзиб қолдиришган. Биринчидан тайёрланувчи буюмлар ҳам хилма-хил бўлган. Бу борада ёзма манбалардан ташқари археологик қазилмалар ҳам кўшимча маълумот берди.

1969 йил феврида Самарқанд Регистонининг шарқий қисмидаги қазилмалар пайтида мисгар ва заргарнинг устахонаси очилиб, биринждан тайёрланган кўплаб бадий буюмлар топилди. Вайрон қилинган мўъжаз кўра устида ишлов беришнинг турли босқичларида бўлган 36 та кўра ичида 60 та биринж буюм бор экан. Улар XIV аср охири - XV аср бошларига мансуб бўлиб, "Самарқанднинг ўзида хунармандчилик мактаблари ривожлангани ва бошқа мамлакатлардан кўплаб усталар оқиб келганидан далолат беради.⁴⁸

⁴⁷ Вархотова Д. Художественная керамика XV-начала XVI вв. из Ташкента. «Общественные науки Узбекистане», 1969, № 8-9, с. 86-89.

⁴⁸ Бурякова Ю. Ф. Коллекция бронзовых художественных изделий XIV-начала XV века из Самарканда. //Общественные науки в Узбекистане, 1966, № 8-9, с. 35-86.

XIV аср охирида улуғвор иншоотлар қурилиши кенг туге олди ва шунга боғлиқ холда дераза ойнаси, жумладан рангли ойна ишлаб чиқариш ҳам анча ривожланди. Гўри Амир, Ишратхона, Шаҳрисабздаги сарой, Бухородаги Улуғёек мадрасаси қурилишида шу ойнадан фойдаланилган.

Темур ва темурийлар даврида кремнезёмга бой бўлган массада нақш кошнлари тайёрлашнинг аввал йўқолиб кетган усуллари тикланди ва улуғвор иншоотлар қурилишида бу кошнлардан кенг кўламда фойдаланила бошланди.⁴⁹ Шунингдек, сиркор кошн тайёрлаш миқдори ҳам ошди.

Темурнинг юришларидаги муваффақиятлар ва салтанатининг сиёсий кудрати лашкари қурол-аслаха билан қандай таъминланганига кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Шунга боғлиқ холда Темур давлати пойтахтида аслахасозлик иши кучли даражада ривожланди. Махсус устахоналарда шамшир, қилич, ханжар, ойболта, совут, дубулға тайёрланар, Темур бу соҳага катта аҳамият бериб, қатъий назорат қилиб борарди. Бу хил устахоналарда асир мутахассислар ва қуллар ҳам ишларди.

Темур даврида корхона-устахоналарнинг аҳамияти ошди. Тарихчи-шарқшуносларнинг тадқиқотларида "корхона" атамасининг мазмунини, шунингдек, ҳунармандчилик ишлаб чиқаришида бу атама билан белгиланган устахоналар турининг ўзига хос жиҳатлари ҳамда ўрнини аниқлашга катта эътибор берилди.

Ҳикоялар ва ҳужжатли манбалардан олинган аниқ маълумотларни таҳлил этар экан И.П. Петрушевский "Ишлаб чиқаришнинг феодал услублари ҳукмронлик қилган X-XV асрларда қулдорлик тузуми ҳам хали муайян рол ўйнарди: давлатга қарашли йирик ҳунармандчилик устахоналари (корхоналар)да, гоҳо ер эгаларининг кишлок, хўжалик

⁴⁹ Абдуразаков А. История стеклоделия Средней Азии в древности и средневековье (основные этапы).

Автореф. докт. дисс., Ташкент, 1993, с. 27.

ишларида ҳам куллар меҳнатидан фойдаланилар эди", деб кўрсатиб ўтган эди.

XIII-XIV асрларда давлатга қарашли йирик хунармандчилик устахоналари бўлган. Забт этилган мамлакатлардан келтирилган асир хунармандларнинг меҳнатидан фойдаланиш бу хил устахоналарнинг ўзига хос жиҳатларидан бири эди.

XIV асрнинг 40-60-йилларида сарой устахоналарида, мисол учун Эронда, куллар меҳнатининг ҳиссаси анча камайган ва асосан эркин хунармандлар меҳнатидан фойдаланила бошланган. Р. Кикнадзе ўз тадқиқотларида таъкидлаб ўтганидек, ёзма ёдгорликларнинг муаллифлари ўша давр Эрони учун корхона атамасини жуда кам ишлатишган.⁵⁰ Шу билан биргаликда XVI асрнинг биринчи ярмида Табризда шох Тахмаспнинг сарой канизаклари зардўзлик касбига ўргатиладиган устахоналари хануз мавжуд эди.⁵¹

XIV асрнинг охири - XV асрнинг бошларида Самарқанд қалъасида асир хунармандлар ҳам ишлайдиган корхона бўлган. Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг хабар беришича, "бу саройда у (Темур - Р.М.) совут, дубулға, ўқ-ёй, тайёрловчи ва йил бўйи унга ишловчи минглаб асир усталарни саклаган". Етти йиллик юришидан қайтиб келганидан сўнг Темур "у шаҳардан кетганидан бошлаб асирлари тайёрлаган барча қурол-аслахани унинг ҳузуридан олиб ўтишни буюрди. Бу аслаха орасида яхшилаб тайёрланган ва қизил мовут билан безатилган уч минг жуфт совутни олиб ўтишди; фақат (усталар) уларни ўта мустаҳкам қилишмаган, темирни тоблашни билишмайди. Кейин (сеньор) ҳузуридан кўплаб дубулғаларни олиб ўтишди, Темур ўша кунгача бу дубулғалар ва

⁵⁰ Кикнадзе Р. Из истории ремесленного производства (кархана) в Иране XIII-XV вв.// Ближний и Средний Восток. М., 1962, с. 47-55.

⁵¹ Петрушевский И.П. Применение рабского труда в Иране и сопредельных странах в позднее средневековье (к проблеме рабовладельческого уклада в феодальных обществах Передней и Средней Азии) XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960, с.3.

совутларни тақсимлади ҳамда отликлар ва бошқаларга тарқатиб берди. Дубулғалар думалоқ ва баланд, пешонадан ияккача икки энли темир тушган. уни кўтариб қўйиш ҳам мумкин. У юзини шамширнинг кўндаланг зарбасидан сақлаш учун қилинган; совутлар эса худди бизникидек, фақат пастки қисми бошқача матодан ишланган ва совут остидан кўйлақдек кўриниб туради".⁵²

Эслатиб ўтилган устахоналарда асир ҳунармандлар ишлатилган ва давлатга қарашли ягона корхоналар бўлмаган, чамаси. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, ҳунармандчилик ишлаб чиқариши ва айниқса ҳунармандчилик устахоналари тўғрисидаги маълумотлар, XV ва кейинги асрларнинг ёзма ёдгорликларида ниҳоятда кам учрайди.

Айни вақтда Самарқанд ва унинг атрофида хусусий кишиларга қарашли корхоналар бўлгани айтиб ўтилади. Қоғоз ишлаб чиқарувчи шундай корхона-устахоналардан бири хонзода Меҳрсултон хонимга қарашли бўлган ва хадяномага қараганда, у корхонани қоғоз массасини ўриб янчувчи тегирмон билан биргаликда Шайбонийхониинг иккита мадрасаси фойдаси учун вақфга ўтказган. Шунга ўхшаш кўплаб бошқа устахоналарда бўлганидек, ушбу корхонада ҳам (хадяномада "дўкон" деб аталган ва ўша вақфга берилган) асир усталар эмас, балки корхона эгасининг ўзи ишлаган. У, хойнахой, ишчиларнинг кунбай меҳнатидан фойдаланган.

Темур юришлари натижасида Самарқандда бошқа мамлакатлардан келтирилган ҳунармандлар тўпланди. Улар эса ҳунармандчилик ишлаб чиқаришига ўз билим ва маҳоратларини қўшишди, маҳаллий усталар билан ҳамкорликда шу қадар ноёб санъат асарларини яратишдики, бизгача етиб келган айрим намуналаридан ханузгача хайратланамиз.

⁵² «Дневник...», с. 140-141.

Темур Самарқандни улуғлаш истагида "забт этган ерларининг ҳаммасидан одамларни келтириб, шаҳар ва (унинг атрофидаги) ерларга жойлаштирар, айниқса турли хунарлар бўйича усталарни тўплар эди. Дамашқдан у топиши мумкин бўлган хилма-хил усталарни: турли хил тўқувчилар, камончилар, аслахасозлар, шишапаз ва кулолларни юборди, (улар) дунёда энг яхши усталар ҳисобланади. Туркиядан эса камончилар ва топилиши мумкин бўлган бошқа хунармандлар: ғишт терувчилар, заргарларни олиб келтирди, улар шунчалик кўп топилди ва кўп келтирилдики, шаҳарда ҳар қандай уста ва хунармандни топиш мумкин эди. Бундан ташқари у палахмон усталари, унда отувчилар ва унга арқон тўқувчиларни олиб келди. (Темурбек) бу шаҳарга ҳамма (томондан) эркак-аёл аралаш шу қадар хилма-хил одамларни тўпладики, айтишларича уларнинг сони юз эллик минг кишидан зиёд экан.⁵³

Забт этилган шаҳарлар, жумладан Дамашқдан турли соҳа мутахассислари: шойи тўқувчилар, бўёқчилар, мол табиблари, олимлар, умуман, "бирон-бир ихтисослиги бўлган барча" Самарқандга олиб келинганини Ибн Арабшоҳ ҳам кайд этиб ўтади. Шу муаллифнинг хабар беришича, Темур етти йиллик юришидан қайтганидан сўнг Самарқандда ўзи Ҳиндистонда кўрганига ўхшаш бино қуришни буюради. У нафис ўймакор нақшлар чизилган оқ мармар тахтачалар билан безатилиши керак эди. Ҳиндистондан тош тарашлаш бўйича мутахассислар олиб келинди.

Бу тўғрида Бобур шундай деб ёзади: "Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг иморати ва бағоти Самарқанд маҳаллотида кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кўшк солибтур, тўрт ошёнлик, Кўк саройга мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур. Яна Оханин дарвозасига ёзуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар".⁵⁴ Машҳур

⁵³ «Дневник...», с. 139; Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ул-мақдур... 1 к. 246-247б; 2 к 83 б.

⁵⁴ «Бобурнома», 44 б.

махаллий тоштарошлар ҳам бор эди, Самарқандда Сангтарошон кучаси бўлгани эслаб ўтилади.

Мовароуннаҳр ва кўплаб бошқа мамлакатлар хунармандлари: қурувчилар, кулоллар, аслахасозлар, тўқувчилар, ғишт терувчилар ва бошқаларнинг махорати ғаройиб бир тарзда уйғунлашиб кетди. Шу жиҳатдан Ибн Арабшоҳнингқуйидаги маълумоти Янада диққатга сазоворроқ: "Хушовоз хонандалар ва ажойиб созандалар форсий тарона, арабий оханг,туркий одат.мўғулий овоз,чиний қонун ва олтойлар келбати билан куй чалиб, кўшиқ айтишарди".⁵⁵ Мусиқа ўзаро мулоқотда бўлган кўплаб халқларнинг анъаналарини у, ўзига сингдириб юборган эди.

Турли мамлакатлардан келтирилган хунармандларнинг фаолияти тўғрисида эса у Ибн Арабшоҳ шундай деб ёзади: "Дунёнинг барча ийлимларидаги ўлка ва мамлакатларидан келган хунармандлар ва усталар ўз мамлакатларининг одатларига кўра турли либосларда устахоналар (фаужлар) бўйича хилма-хил зеб-зийнат, чамбар ва бош кийими кўринишидага кўркам безаклар, ноёб буюмлар ва байрамона либослар, мато ва ўз соҳасининг (бошқа) маҳсулотларини тайёрлашди, ҳар бир гуруҳ ўз мавкеига яраша эди".⁵⁶

Амир Темур ва темурийларнинг айрим вакиллари фармонига биноан ўтказилган тантанали байрамлар тасвирида хунарманд усталар фаолиятининг касбий махорат даражаси яққол кўринади. Хунармандлар ўз касбларидан келиб чиқиб, масалан, новдан кўшк, пахтадан минора ясашган, кўчма тўқув дастгоҳи шу ердаёқ мато тўқиб берган.⁵⁷

1394 йили самарқандлик аслзодалар Амир Темурнинг Кавказорти юришидан қайтган ўғли Шохруҳни тантана билан кутиб олиш учун байрам

⁵⁵⁻² Беленицкий А. М. Из истории ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV-XV вв. // Труды Отдела Востока., Т 2., Л., 1940, с. 197.

⁵⁷ Ибн Арабшоҳ Ажойиб ал-мақдур... 1 к. 308 б.

уюштиришди. Шаҳар кўчалари ва бозорлар гилам, парча, атлас билан безатидди, хунармандлар ўз санъатини намойиш қилди. Шоҳруҳ билан сафдошлари отларининг туёқлари остига амирлар олтин-кумуш сочишди.

1396 йили Амир Темурнинг Самарқандга қайтиши ҳам улкан тантанага айланиб кетди. Самарқандда 1404 йили ташкил этилган байрам эса янада тантаналироқ бўлди. Аввалги барча байрамлардаги каби бу томошани уюштиришда ҳам Самарқанд шаҳар ҳокимиятига бўйсунувчи устахона оқсоқолларининг буйруғига биноан хунармандлар ва савдогарлар фаол қатнашишди.

Темурнинг етти йиллик юришдан (1399-1404й.) муваффақиятли қайтиши ҳамда ўн ёшли Улуғбек, Мироншоҳ ва Умаршайх ўғилларининг никоҳ тўйи мунособати билан Кониғилда ўтказилган бу байрамни Шарафуддин Али Яздий ёрқин тасвирлаб қолдирган. Шеъринг усулда битилган бутавсифда хунармандлар-мухталиф ва пешаваронларга катта ўрин ажратилган. Муаллифнинг хабар беришича, бу тантаналарда аҳолининг барча табақалари "оддий кишилардан аслзодаларгача" қатнашган.

Шарафуддин Али Яздий заргарлар "Кониғилни кони зарга айлантириб юборишган", деб ёзади. Мато сотувчилар парча ва шойи билан безатилган шийпон қуриб, гилам ва хилма-хил матоларни ёйиб қўйишди. Заргарлар узук, сирға, билакузукларни, жавоҳир сотувчилар қимматбаҳо тошларни териб ташлашди. Бошқа усталар ҳам ўз шийпонларини шундай безатишди. Муаррих айтишича, бундай шийпонларнинг сони юздан зиёд бўлган.

Саватларда анвойи мевалар: олма, беҳи, нок, анор, ёнғоқ териб қўйилган. Пахта тозаловчилар қанотли қушлар шаклини яшашган, ранг берилган пахтадан мезана қуриб, устига лайлакни қўйишган. Кўнчилар, арқон ва бўйра тўқувчилар ҳам ноёб буюмлар тайёрлашдаги маҳоратларини кўрсатишган.

Созанда, хонанда, раққослар байрам қатнашчиларининг кўнглини олишган. Дорбозлар, хайвон терисини ёпиниб, ёввойи ва уй хайвонларини акс эттирувчи одамлар санъатларини намоён этишган.

Бошқа мамлакатларнинг подшоҳлари ва султонлари учун Конибилда тегишли жойлар ажратилган, уларни безатишда қисман амирларнинг ўзлари ҳам иштироқ этишган. Ундан кейин нуфузли амалдорлар жойлашган, улар ҳам безатиш учун нимаики лозим бўлса, барини шу ерга келтиришган. Клавихо сингари бу томошага Ибн Арабшоҳ ҳам гувоҳ бўлган.

Чодирлар атрофига суродика-матодан тўсиқ ўраб, дарвоза кўринишида йўл қолдирилган, ичкарида эса Амир Темурнинг ўзи учун бир неча чодир қурилган. Улардан айримлари безакларга бойлиги, ранг-баранг гулли, қимматбаҳо зардўзи матолари билан ажралиб турарди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, "...яна бошқа бирига бошидан-охиригача йирик марвариддар қадалганки, улардан ҳар бир донасининг қийматини барча асрорлар билимдони (тангри) дан бошқа бирор кимса билмайди; яна бири тилло бўлаклари устида турли-туман жавохирлар билан безатилганки, у одамзот кўзини ўйнатиб, ақлини дахшатга солади".⁵⁸

Бу мато ва буюмларнинг бир қисми Темурнинг фармонига биноан бошқа мамлакатлардан олиб келинган. Масалан, ситора (чойшаб)лардан бири бағоят ҳайратомуз бўлиб, Ибн Арабшоҳ, айтишича, аввал Туркия султони Боязидга тегишли эди. Унинг узунлиги 10 темир газга яқин бўлган.⁵⁹ Унга иморатлар, кушлар, ёввойи хайвонлар ва ҳашаротлар, кексалар ва ёшлар, аёллар ва болалар, мусиқа асбоблари, мевали дарахтлар сурати ишланган. Бу ситора дунё ажойиботларидан бири бўлиб, у ҳақда бошқалардан эшитиш кўз билан кўргандек эмасдир, деб ёзади Ибн Арабшоҳ.

⁵⁸ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 307 б.

⁵⁹ Уша ерда.

Шунингдек, олтиндан эманга ўхшатиб ясалган дарахт ҳам улуғвор бўлган. "Унинг танаси одам оёғи йўғонлигида, кўплаб шоҳлари ҳар томонга тарқалган, япроқлари эманникидек, баландлиги одам бўйи баравар эди. У ёнидаги лаган узра кўтарилиб турарди. Мевалари ёқут, зумрад, фируза, қизил ва зангори ёқут, хайратомуз даражада йирик, сара, ёрқин ва думалоқ дурлардан иборат эди; бу (жавохирлар) дарахтни ҳар хил жойда безаб турар, бундан ташқари (у ерда) кўплаб кичик, ранг-баранг ва сиркор олтин қушчалар жойлашган, айримлари қанотини ёзгандек киёфада, бошқалари қулаб тушгудек бўлиб ўтирар, яна бир хиллари мева чўқиётгандек тумшукларида ёқут, фируза ва бошқа жавохирлару дурларни тутган эди".⁶⁰

Мохирона ясалган бу дуб дарахтига боғлиқ холда "Идегей" халк достонидаги олтин дарахтни эслаш мумкин. Муаллиф Волга бўйидаги Сарой шаҳри вайрон қилингани ва "қимматбаҳо олтин дарахтни" Темур давлат хазинаси билан бирга олиб кетгани тўғрисида хабар беради.⁶¹

Махсус безатилган жой сарой аъёнларига ажратилди. Бошқарувчиларнинг буйруғига кўра, Самарқандликлар нимаики тайёрлашган бўлса, барини Темур суродикалари олдига чиройли қилиб териб қўйишди. Ҳар бир ҳунарманд ўз махоратини кўрсатишга уринган эди. Масалан, қамиш тўқувчи бир уста қамишдан отлиқ ясадики, жангчига керакли жами курул-яроғдан тортиб, ҳатто тирноғию кипригигача ишлаган эди. Косиб, камончи ва бошқа соҳалардаги ҳунармандлар ҳам махоратда бир-бирларидан асло қолишмасди. Ҳар бири маҳсулотини унга ажратилган жойга тартиб билан териб қўйди.

⁶⁰ «Дневник...», с. 131.

⁶¹ Идигей. Татарский народный эпос Перевод С. Липкина. Казань, 1990, с. 165; Идегей. Татар халк дастанни. Казань, 1988, с. 169.

Буларнинг орқасига бозорлар қурилиб, қарнайлар қалинди, филлар ва отларнинг саралари қиройли қабдуқлар билан безатилди.

Темурнинг ҳукмронлик даврига оид ёзма ёдгорликлардаги бу хил маълумотлар Самарқанд ҳунармандчилигининг ўша пайтдаги ривожланиш даражасини акс этгириши билан ҳам диққатга сазовор. Адабиётдаги мавжуд маълумотларга қўшилган ҳолда улар қуйидаги ҳулосага қелиш имконини беради. XIV аср охири - XV асрда ҳунармандчиликнинг қўлаб тармоқлари анча ривожланди, ҳунармандлар сони қўлайиб, ихтисослашув даражаси ошди. Мовароуннаҳр шаҳарларининг, айниқса Самарқанднинг айрим маҳсулот турларини тайёрлаш бўйича ихтисослашуви яққолроқ намоён бўла борди. Самарқанд Регистони атрофида ҳунармандчилик маҳаллалари анча қенгайгани Темур ва теурийлар даврида аввалги пайтларга нисбатан ҳунармандчилик ишлаб қиқаришининг ривожланиши учун қулай иқтисодий шароит вужудга қелганидан қалолат беради.

Темур ва Улуғбек давларида ҳунармандчилик ишлаб қиқаришининг ўсиши асосан Самарқанд ва Шаҳрисабзда, қисман Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларида қузатилди.

Ўтроқ аҳолининг қўчманчи аҳоли билан аввалги йиллардагига нисбатан яқинроқ мулоқоти, маҳаллий ва мусофир усталарнинг ҳамкорликдаги фаолияти ҳунармандлар: гўзал ва улуғвор иншоотларни бунёд этган бинокорлар, мармар ва ганч уймакорлари, маъдансозлар, қулоллар ва бошқа мутахассисларнинг маҳорати юқсалиши, ижоди барқ уриши учун асос бўлди.

II БОБ. АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА САВДО МУНОСАБАТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНТИРИЛИШИ

2. 1. ИЧКИ ВА ТАШҚИ САВДО ИШЛАРИНИНГ ОЛИБ БОРИЛИШИ

Ички ва ташқи савдони кенгайтириш соҳасида Темур катта фаолият кўрсатди. Унинг ҳукмронлиги даврида Самарқандда савдо расталари,

бозорлар ва йўлларни ободонлаштириш тадбирлари кўрилди, карвон йўлларида янги карвонсаройлар қурилди, шарқдаги ва ғарбдаги мамлакатлар билан тижорат-иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга ҳаракат қилинди.

Муаррихлар ва сайёҳлар XIV аср охири-XV асрда Самарқанду Бухорода бозор, чорсу, тим, тоқ каппон ва бошқа хил савдо-хунармандчилик масканлари бўлганидан хабар беришади. Уларнинг ҳар бирида асосан муайян бир мол билан савдо қилиш расм бўлган. Иккала шаҳар бозорларининг ўзига хос бу жиҳатини ўша асрларнинг ёзма манбалари муаялифлари таъкидлаб ўтишган. XVI аср бошларида эса Заҳриддин Муҳаммад Бобур хотираларида Амир Темур замонасида вужудга келган тартибни қайд этиб, шундай ёзади: "Самарқанд шаҳри ажиб ораста шаҳридур, бу шаҳрда бир хусусияти борким, узга кам шаҳрда андоқ бўлмай. Ҳар хирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур".⁶²

Савдо бинолари қурилишига катта аҳамият берган Амир Темурнинг фармонига биноан, авваламбор шаҳарнинг савдо имкониятларини кенгайтириш ҳисобига Самарқанд анча таъмир этилди.

Бутун шаҳар бўйлаб кенг кўча ўтказилди ва икки томонига дўконлар жойлаштирилди. Кўча бошдан-оёқ ҳар ер ҳар ерда ёруғлик тушиши учун дарчалари ва гумбазлари бўлган том билан ёпилган.

Шубҳасизки, Темурга қадар ҳам Самарқанд бозорлари ва савдо майдонларининг кўплиги билан ажралиб турган, уларда "Хўб нонвойликлари ва ошпазликлари бордур".⁶³ Бундай савдо майдонлари кўплиги ҳақидаги хабар эса XV асрга ҳам, Улуғбек даврига ҳам бирдек тегишли.

⁶² "Бобурнома", 46 б.

⁶³ "Бобурнома", 47 б.

Ихтисослаштирилган шу хил бозорлар Бухорода ҳам бўлганини эса аниқ маълумотлар XVI аср ўрталарига оид темурийлар давридаги Ўрта Осиё шаҳарларининг ўзига хос жиҳатларидан бирини кўрсатувчи билвосита гувоҳлик деб билиш мумкин.

Зотан, Темур ва темурийлар даврида шаҳар ичида кенг кўламда қайта қуриш ишлари олиб борилгани кўрсатилмаганига қарамай, Бухоро ҳам Ихтисослаштирилган бозорларга эга эди. Бу бозорларнинг сақланиб қолган тавсифи XVI аср ўрталарига мансуб, аммо улар XIV аср охири-XV асрнинг биринчи ярмида ҳам шундай эди. Бухорода 1558 йилнинг охирида бўлган инглиз савдогарлари вакили Антони Женкинсон кундалигида "бу ерда ҳар бир касб-ҳунар ўзининг алоҳида ўрни ва алоҳида бозорига эга", деб ёзганди.⁶⁴

Савдо майдонлари ва бозорлар Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарларида, мисол учун Фарғона водийсида жойлашган ҳамда Олд Осиё ва Оврупони Хитой ва Узоқ Шарқ билан боғловчи савдо йўллари чорраҳасида ниҳоятда қулай жўғрофий ўринни эгаллаган Андижонда ҳам бор эди.

Термиз ҳам йирик ва гавжум шаҳар бўлгани ҳақида XV аср бошларига оид қуйидаги маълумот хабар беради: Термизнинг тикилинч кўчалари ва майдонларида кўп хил мол сотилган. "Шаҳар теварагида эса талай каналлар билан суғориловчи боғлар жойлашган"⁶⁵ Тошкентнинг махсус расталарга эга асосий бозори ўрта асрлардаёқ тахминан ҳозирги Чорсу бозори ўрнида бўлган.

Бозор савдо маркази ва айни вақтда ҳунармандчилик ишлаб чиқариши жонланган жой эди.

⁶⁴ Дженкинсон А Путешествие Среднюю Азию..., с. 128.

⁶⁵ "Дневник...", с. 100.

Самарқанд, Бухоро ва Ўрта Осиёнинг бошқа йирик савдо-иқтисодий марказларидаги бозорларда сотилувчи молларнинг тури аҳён-аҳёнда учрайдиган манбалар асосида аниқланди.

Самарқанд бозорларида савдога қўйилган хилма-хил товарларнинг асосий қисмини маҳаллий ҳунармандяар тайёрлашган. Бу ердаги дўконларда ип газлама, шойи, айрим холларда жун газлама, тайёр кийим, бош кийимлари, хилма-хил пойабзал, тери ва кўнчилик буюмлари, металл ва кулолчилик буюмлари, ҳар турли озиқ-овқат маҳсулотлари савдога қўйилган. Самарқанд бозорларида қўлёзма китоблар ва ёзув қоғозини сотиб олиш мумкин эди, шу ерда тегишли ҳақ эвазига мактуб ёки ариза ёзиб берувчи мирза ҳам ўтирган.

Бозорлар, шунингдек, Темур фармони билан қурилган ва Самарқанддан боғларгача олиб борадиган йўллар ёқасида ҳам жойлашган. "Бу боғдан шаҳарга қадар чўзилган далада боғ-роғлар, уйлар, хилма-хил моллар сотилувчи бозорлар бор эди", дея хабар қилинади, шундай йўллардан бири ҳақида.⁶⁶

Кўплаб дўконлар, айти пайтда ҳунармандчилик устахонаси ҳам бўлган: айрим буюмлар шу ернинг ўзида тайёрланган ва сотилган.

Савдо растасининг номи одатда унда сотилувчи товар номи билан аталган. Яъни, савдо жойларининг кўплаб хил номлари уларнинг вазифасини акс эттирар эди. Улар биринчи навбатда маҳаллий аҳоли-самарқандликларнинг эҳтиёжини қондириш учун мўлжалланган. Атроф қишлоқларнинг аҳолиси, шунингдек, яқин теваарақдаги даштларда яшовчи кўчманчилар ҳам шу ерга келишарди. Қишлоқ ҳунармандлари, айниқса мутахассисларнинг буюмлари махсус ажратилган жойларда сотилган. Манбаларда пахта, пилла, йигирилган ип, кигиз, анор, кўкат, пиёз каби маҳсулотларнинг ҳар бири учун алоҳида бозор, мавдон ва расталар бўлгани айтиб ўтилади. Бу эса, Самарқанд ва Бухоро каби шаҳарларнинг,

⁶⁶ "Дневник...", с. 107.

қишлоқ жойлар билан ҳунармандчилик буюмлари, хом ашё ва ярим хом ашё олди-бердиси бўйича яқин савдо алоқаларига эга бўлганидан далолат беради.

Бозорлар айна вақтда шеърят, адабиёт, илм-фан ютуқлари бўйича суҳбатлар ўтадиган, ўзига хос билим алмашинуви кечадиган жойлар ҳам эди. Шу ерда ҳукмдорларнинг фармони эълон қилинар, айбдорлар жазоланар эди. Чунончи, читгарлар рисоласига кўра, касб низоми кўрсатмаларини бузган шогирд бола бозор куни елкаси хипчин билан саваланган холда бозор ичидан олиб ўтилган.

Темур ҳам бозорлардан худди шу мақсадларда фойдаланган. Унинг фармонига мувофиқ, савдо ва томошалар учун ажратилган жойлардан бирида невараларидан бири учун ўтказилаётган оилавий тантана чоғида Самарқанднинг таниқли амаддорлари ва дўкондорлари бошқаларга ибрат тариқасида жазоланган. Бу ерда кўплаб одам-амаддорлар ва оддий халқ тўпланган, испан ва Бобилистон қиролларининг элчилари ҳам шу жойга таклиф этилган.

Темур қатор дорлар куришни буюрди, "чунки, ўзи айтмоқчи, шу байрамда кимларга яхшилик қилиб, мурувват кўрсатиши ва кимларни дорга остиришни буюришини кўрсатишни истади". Биринчи навбатда у ўзи Самарқандда йўқлигида, етти йиллик юришда экани даврида Бибихоним Жоме масжидининг қурилишида лавозими ва хизмат мавқеини суистеъмол қилган Хожа Махмуд Довуд Билан Муҳаммад Жалдни дорга остирди.⁶⁷ Ҳукмдорнинг амрига биноан ўлимга ҳукм этилганлардан бирининг ҳаётини сотиб олишга уринган кимса ҳам дорга тортилди, лекин аввал ўша пул ундириб олинди. Булардан ташқари, Темур отларини ишониб кетган ва у йўқ даврда отларни камайтириб юборган яна бир таниқли амалдор ҳам қатл этилди. Темур, шунингдек, молларини юкори

⁶⁷ Ибн арабшоҳ Ажойиб ал-мақдур. 1 к. 314 б., 2 к., 155 б. Бартольд В.В. Бибиханым. Сочинения. Т. 4, М., 1966, с. 117.

нархларда сотган айрим дўкандор ва хунармандларни ҳам жазолашни буюрди,⁶⁸

Бозор томошагоҳ: кўнгилочар жой ҳам эди. Найрангбоз, дорбоз, полвон, кўғирчоқбозларнинг тирикчилиги ҳам кўпинча шу ерда ўтган. 1404 йили Самарқанддаги бир байрамда ўртага тушган икки полвон ҳақидаги хабарда улар енгсиз чакмонга ўхшаш чарм кийимда чиқишгани айтилади. Бу маълумот эса ўша даврда ўзига хос спорт уюшмалари бўлган, деб тахмин қилишга асос беради.

Хуллас, бозор савдо ва хунармандчилик марказигина бўлиб қолмаган, бу ерга олди-сотди учунгина келишмаган. У учрашув ва мулоқот жойи, ўзига хос маданий марказ эди. Хилма-хил маиший эҳтиёжлар шу ерда қондирилган.

Масжид, Мадраса, ҳаммом каби бинолар одатда бозор билан ёнма-ён жойлашган. Ҳаммом ҳам чўмилиш-ювиниш жойигина бўлмаган, бу ерга ориф кишилар тўпланиб, билимларини баҳам кўришган, ўзларини қизиқтираётган муаммолар хусусида баҳс юритишган.

Савдо Самарқандни Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарлари, кўшини қишлоқлар ва дашт аҳолиси билан иқтисодий алоқалар ўрнатишига ёрдам берар эди.

Ўзаро урушларга барҳам берилган ва марказий ҳокимият кучайган йиллари алоҳида туманлар ўртасида иқтисодий алоқалар мустаҳкамланди. Самарқанд бозорларига Мовароуннаҳрнинг шаҳар ва қишлоқларидан келтирилган белгиланган намуналарга жавоб берувчи товарларнинг бир қисми, хом ашё ва ярим хом ашёнинг айрим турлари ҳорижий савдогарларга сотиш учун мўлжалланган.

Зотан, Самарқандга кўплаб ҳорижий савдогарлар келиб турарди. Улар хилма-хил тилда гаплашувчи, сершовқин ва ғаройиб либослардаги кишилар

⁶⁸ «Дневник...», с. 122, 124.

эди. Айримлар гумашталари билан келар, бошқалари эса туркий ва тожик тилларини биларди. Улар орасида оврўполик меҳмонларни учратиш ҳам мумкин эди.

Савдогарлар ҳорижий молларни маҳаллий олиб-сотарлар учун олиб келишар, карвонсаройларда улар кўтарасига сотиб юбориларди. Шу билан самарқандлик йирик савдогар-олибсотарларнинг фаолият доираси ҳам кенгаярди. Товарнинг бир қисми, энг яхши қисми олий ёки маҳаллий ҳукмдорга аталар эди, зотан, ҳорижий савдогарнинг бундан Кейинги фаолияти, йўлда уни муҳофаза қилувчи ёрлик олиши шу ҳукмдорнинг раъйига боғлиқ эди.

"Мактубот ва аснод" мажмуасидаги бир фармоннинг мазмунига қараганда, бошқа жойлардан келтирилган молларни кўриб чиқувчи махсус киши бўлган. Фармонга биноан қаердан келганларидан қатъи назар барча савдогарлар ўзлари олиб келган қимматбаҳо матоларнинг барини ҳукмдор тайинлаган лавозимли шахсга кўрсатишга мажбур эди. Ундан ҳеч нимани яшириб қолмаслик тавсия этилган. Моллар шу амалдорнинг кўригидан ўтмагунга қадар савдогарга сотишга ва бошқаларга сотиб олишга рухсат берилмаган.⁶⁹

Шунингдек, молларни ҳукмдорнинг ўзи белгилаган нархда мажбуран соттириш усули ҳам қўлланган. Савдогарлар эса кўпинча ўзларини ўйлаб молларини зарарига сотишга мажбур бўлишарди. Хон эса ўзи олган буюми эвазига савдогарга унинг учун қиммати йўқ бирон молни тикқштириши ҳам мумкин эди.

Айрим ҳолларда ҳорижий савдогар жамики бож ва йўл солиқларидан озод қилиниши мумкин бўлган. Чунончи, Илёс Чалабий отлик бир кимса унга бир қатор имтиёзлар берувчи тархон ёрлиғини олишга муваффақ бўлган. Шу ёрликда ёзилишига кўра, у тамға, шунингдек, улов

⁶⁹ Мактубот ва аснод. 30 б.

мажбуриятдан, яъни юк ташиш учун улов воситаларини давлат фойдасига бериб туришдан озод қилинган.⁷⁰

Тархон ёрлиғида берилган йили кўрсатилмаган. Бироқ, Амир Темур даврида ҳам бу хил имтиёзлар қўлланилган кўринади. Замондошларнинг хабар беришича, йўлда ким учрамасин зарурат туғилганда давлат иши билан юрган чопарга отини дархол беришга мажбур бўлган.

Солиқ тўлашда айрим савдогарларга имтиёз берилиши доимий бўлмай, олий ҳукмдорнинг раъйига боғлиқ эди, қолаверса, қаттиқ қўлли марказий ҳокимият йўқ холларда маҳаллий ҳоким томонидан бекор қилиниши ҳам мумкин бўлган.

Йўллар тармоғи Ўрта Осиё шаҳарларини Ҳиндистон, Эрон, ҳозирги Афғонистон, Хитой, Кавказorti, Туркия, Волга бўйи марказлари билан боғлаган. Иқтисодда савдо қандай катта аҳамиятга эгаллигини Темур яхши тушунарди. Кўплаб юришларида ҳам савдо марказлари ва асосий йўлларни қўлга киритишга уринган. Айрим юришлари Самарқанднинг савдо майдонидаги рақибларини йўқотишга қаратилган. Шунингдек, бирон шаҳарни эгаллаганида Темур уни савдо мақсадларида фойдаланиш имконияти, халқаро савдодаги ўрни, шу жойдан олиш мумкин бўлган савдо божининг миқдори нуқтаи назаридан баҳолаган.

Амир Темур шундай марказлардан бирини чиғатой бекларидан бирига бергани тўғрисида Клавихо шундай деб ёзади. "Бундай қилишига сабаб қалъа яхши мустахкамланган ва катта даромад келтирадиган ерда жойлашган, яқин атрофи кўриқлаб турар, хилма-хил моллар Сурияга, Туркияга, бошқа томонларга шу ердан ўтарди".⁷¹

Темур даврида, қисман Улуғбек, Шохруҳ ва Султон Хусайн даврларида Самарқанднинг Яқин, Ўрта ва Узоқ Шарқнинг йирик

⁷⁰ Мактубод ва аснод. 172 б.

⁷¹ «Дневник...», с 66.

шаҳарлари, шунингдек, Оврупонинг айрим шаҳарлари билан савдо-дипломатик алоқалари анча кенгайди.

Кичик Осиёдалик пайтида Темур фаранг қироли Карл VI ва инглиз қироли Генрих IV билан дипломатик ёзишмага киришди. Мактубларда Темурнинг ўз давлати билан ғарб мамлакатлари ўртасида мунтазам савдо муносабатларини ўрнатиш истаги яққол акс этиб турибди. Савдо муносабатларини ривожлантиришдан бир хилда манфаатдор томонлар учун ҳар учта давлатлар ҳудудига кира олиш юзасидан олиб борилаётган бу музокаралар муҳим шартлар бўлиб ҳисобланар эди. Ушбу хатларда савдогарлар учун эркин савдо муносабатларини таъминлаш ҳам таъкидланган эди. Генрих Гунинг Мироншоҳга мактубида насроний савдогарларнинг юзасидан хавфсизлиги, шу билан бирга савдо манфаатлари хавфсизлиги таъминланиши" тўғрисида гапирилади, Темурга йўллаган номасида эса қирол унинг амир ва Генрих IV фуқаролари ўртасида эркин савдо муносабатлари ўрнатиш тўғрисидаги таклифига розилик билдиради. "Сиздан утиниб сўраймизки...,-дсиилади мактубда,- савдогарларимиз юртингизга сизнинг уларга шахсий мурувватингиз соясида бора олсинлар, айна чоғда сизнинг савдогарларингиз бизнинг юртимизга келиши биз учун ҳам манфаатлидир".⁷²

Афсуски, Темурнинг вафот этиши бу ниятлар руёбга чиқишига имкон бермади. Шунга қарамай, ғарбий Оврупо усталари тайёрлаган буюмлар (кўзойнак, соат ва ҳоказолар) камдан-кам холларда бўлса ҳам ёзма манбаларда эслаб ўтилиши Ўрта Осиё савдогарларининг ғарбий овруполик ҳамкасблари билан савдо қилишган деб ҳисоблашга асос бўла олади.

⁷² Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960, с. 8-10.

Қуруқлик ва сув йўллари минглаб километрларга чўзилган, аксарияти кўплаб ойлар мобайнида талай машаққатлар билан босиб ўтилган. Чунончи, XV аср муаллифлари – Абдураззоқ Самарқандий ва Фосих ал-Хавофий маълумот беришича, Самарқанддан Хитой шимолидаги божхоналаргача бўлган масофани карвонлар тахминан тўққиз ойда босиб ўтишган. Кастилия қироли билан "Бобил" султонининг элчилари Араратдан Шаҳрисабзга қадар зарур ҳоллардаги қисқа муддатли қуналгалар билан икки ойдан зиёд - 403 йилнинг 29 майидан августигача йўл юриб етиб келишди.

Кўп километрли бу хил йўллар элчилар, чопарлар ва савдо карвонлари ҳаракатланадиган бутун масофа мобайнида дам олиш ва отларни алмаштириш учун тегишли жойлар кўришни тақозо этарди. Бинобарин, Амир Темурнинг вазифаларидан бири ҳам йўлларни ободонлаштиришга иложи борича кўпроқ эътибор бериш эди, зотан, у бу йўлларни салтанатдаги сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг асосий жон томирлари деб ҳисоблаганида ҳақ; эди. Замондошлар Темур саройига келувчи чопарлар ва йўловчиларнинг йўл юриш шароитларини таъминлашга қаратилган тадбирларни қайд этиб ўтишган.

Мамлакат ичида ва ёндош ҳудудларда рўй берган воқеалар тўғрисидаги хабар бу йўллар орқали мумкин қадар тезроқ, етказилиши керак бўлган. Бу чора-тадбирлар нафақат юришлар ўз вақтида ўтиши ва муваффақият қозонилишини таъминлаган, балки бошқа мамлакатлар савдо-дипломатик муносабатлари ривожланишига ҳам ёрдам берган.

Карвон йўлларининг хавфсизлигини таъминлаш Темур даврида ҳам, унинг энг нуфузли авлодлари даврида ҳам суюрғол эгаларининг бурчларидан бири бўлган. Жумладан, Абдураззоқ Самарқандий Шохруҳнинг бу соҳадаги фаол ҳаракатларини бир неча бор қайд этиб ўтади.

Бошқа мамлакатлар билан савдо алоқалари мустақамланишига боғлиқ холда карвонсаройлар қурилиши ҳам кенгая борди.

Амир Темурнинг буйруғига биноан жануби-ғарбий вилоятлардан Самарқандга олиб борувчи йўллар ёқасида нақ давлат пойтахтига қадар "шундайгина даланинг ўзида" янги карвонсаройлар барпо қилинган, сайёҳлар ва савдогарлар дам олиши учун "катта уйлар" ва отхоналар қурилган. Айниқса отхоналар муҳим йўлларнинг бошидан оёгагача жойлаштирилган ва уларда исталган пайтда йўлга чиқишга шай бўлган отлар ҳамиша тайёр турган.

Самарқандга бораётган испан элчилари бир шаҳардан йўлга чиқаётганларида отлар билан таъминланди, "ўзлари ва барча одамлари юриши, юкларини элтиш учун шу ердан бошлаб ва бутун масофа мобайнида сеньор (Темур-Р.М.) унинг хузурига борувчилар кимдир кечаю кундуз, бошқа биров ярим кун йўл юриши учун отларни доимо тайёрлаб туришини буюрди. Бир жойда юзта, бошқасида беш юзта, учинчи жойда икки юзта от бор эди. (Бу) йўллар то Самарқантега қадар ана шундай эди".⁷³

Яқин атрофдаги қишлоқлар аҳолиси бу қуналгаларни озиқ-овқат ва от билан таъминлаб туриши керак бўлган. "Бу отлар, -деб ёзади Клавихо, - кимсасиз жойларда ҳам, аҳоли яшайдиган жойларда ҳам (тайёр холда) сақланган, қишлоқлар йўқ жойларда эса сеньор меҳмонхонага ўхшаш катта уйлар қуришни, яқин атрофдаги шаҳару қишлоқлар аҳолиси бу ерларга от ва озиқ-овқатлар етказиб беришини буюрди".

Кўплаб карвонсаройларнинг, айниқса Темурнинг буйруғига биноан қурилганларнинг эгаси, афтидан унинг ўзи бўлган ва бу жойлардан олинувчи улкан даромад унинг ихтиёрига ўтган.

Маълумки, Мирзо Улуғбек халқаро савдода фаол қатнашган, Самарқанддаги карвонсаройлардан бири унга тегишли эди. Улуғбекнинг

⁷³ "Дневник...", с. 89.

буйруғига мувофиқ қурилган ва Мирзойи деб аталган бу карвонсарой Регистон ёнида, кейинчалик Ялангтўшбийнинг фармойишига биноан бунёд этилган ҳозирги Тиллакори мадрасасининг ўрнида эди.⁷⁴ Шайбонийхоннинг иккита мадрасасига оид вақф ҳужжатида маълум қилинишича, бу карвонсаройдан олинадиган даромад Улуғбекнинг фармониغا биноан Самарқандда қурилган мадрасага берилган.⁷⁵

Мудофаа деворлари билан мустаҳкамланган карвонсаройлар одатда катта савдо йўлларининг чорраҳаларида жойлашган ва одамлар билан отлар дам олиши учун хизмат қилган. "Тўғридан-тўғри (далада) қурилган ва подшоҳ отларини қўриқловчи кишилар яшайдиган катта уйларни Клавихо бир неча бор тилга олади. "Катта уй" атамаси карвоисаройни англатишини Клавихонинг ўзи кўрсатиб ўтади, лекин унинг номини ўз эшитгани бўйича хато билан қайд этади. Чунончи, у "... меҳмонхонага ўхшаш катта уйни кўрдик, уни карвонсака (карвонсарой) деб аташади" деб ёзади.

Шу ўринда қайд этиб ўтиш керакки, рус тилидаги манбаларда карвонсарой кўпинча "подворье" деб аталган. Масалан, Қўқон хонлари архиви ҳужжатларининг таржимасида улар шундай кўрсатилган.⁷⁶ Аслида эса алоҳида режаланган иншоотдан иборат эди. Унда мол сақланувчи омбор ҳамда савдогарлар, чопарлар, элчилар ва бошқалар учун меҳмонхона бўлган.

Айрим карвонсаройлар қишлоқлардан олисда, сувсиз чулу саҳролардан ўтувчи карвон йўллари ёқасида жойлашган. Бундай ҳолларда сув таъминоти учун махсус ирригация иншоотлари қурилган. Шундай карвонсароилардан бири қуйидагича тавсифланади:

⁷⁴ Масон М. Е. Архитектурно-планировочный облик Самарканда времени Навои (Краткий историко-топографический очерк)-Труды САГУ. Археология Средней Азии. Ташкент, 1956, с. 68.

⁷⁵ Вақфномаи хазрати Шайбонийхон, РФАШИ ЛБ, инв. В-670, 15 в (б).

⁷⁶ Смирнова О. И. Очерки из истории Согда М., 1970, с. 138.

«...Йўлда учраган катта уйда тунадик, у йўловчилар учун (махсус) қурилган, чунки бу ерда теки кунлик йўл масофасида хаддан зиёд иссиқ ва сув етишмаслиги сабабли ҳеч қандай тураржой йўқ. Карвонсаройга сув (бу ердан) бир кунлик йўлдаги жойдан ер ости қувурлари орқали келтирилади»⁷⁷

Карвонсаройларнинг бир қисми шаҳарга кетаверишда, дарвоза ёнида, айримлари шаҳар ичида жойлашган.

Улар одатда хом ғиштдан, баъзиларигина пишган ғиштдан қурилган. Аксари ҳолларда кўп хужрали ва айниқса шаҳар ичида икки қаватли бўлган. Одатда биринчи қават омборхоналардан, иккинчи қават тураржой хоналаридан иборат эди. Карвонсарой ўртаси ҳовли бўлган.

Йирик карвонсаройлар йўлида давом этувчи савдогарлар учун қуналга бўлибгина қолмаган. Турли давлатлардан келган йирик савдогарлар молларини шу ерга олиб келиб, кўтарасига сотгунга қадар яшаб туришган. Бадриддин Кашмирийнинг (XVI аср) хабар беришича, Бухородаги гузари Саррофон кўчасида карвонсарой бўлиб, бу ерда "бутун дунёдан" келган савдогарлар савдо-сотик қилишган.

Шаҳардаги карвонсаройлар режаси одатда уларнинг вазифаси ва жойлашув ўрнига қараб йўл ёқаларидаги карвонсаройларникидан бир қадар фарқланган.

Самарқанд, Бухоро ва Ўрта Осиёнинг бошқа йирик шаҳарларида асосан ҳар бир мамлакат ёки шаҳарлардан келган маҳаллий савдогарлар тўхтовчи айрим карвонсаройлар бўлган. Натижада бошқа ўлкалар-Ҳиндистон, Хоразм, Волгабўйи ва ҳоказо ерлардан келган савдогарлар учун алоҳида карвонсаройлар қурилди.

Кейинги даврлар маълумотига кўра, Бухорода урганчликлар жойлашувчи Урганжий карвонсаройи, шунингдек, эронлик ва марвлик савдогарлар учун алоҳида карвонсаройлар бўлган. Ўз навбатида Астрахан

⁷⁷ «Дневник...», с. 89.

ва Бокуда бухоролик савдогарлар ўз карвонсаройларига эга эди. Исфaxon карвонсаройларидан бирида қоракўл териси, ёзув қоғози ва атторлик моллари билан савдо қилувчи самарқандлик савдогарлар жойлашишган. Махди Кайвонийнинг маълумотларига қараганда, Исфaxonга бухоролик ва самарқандлик савдогарлар кўп бориб туришган.⁷⁸

Темур, Шоҳруҳ ва Улуғбек даврида савдогарлар ва элчиларнинг йўли беҳатар бўлишига катта эътибор берилган.

XV асрда Ўрта Осиё шаҳарларининг шарқ мамлакатлари билан тижорат-иқтисодий ва маданий алоқалари Буюк ипак йўлининг анъанавий йўллари орқали олиб борилган. Қитъанинг бу бош йўлига Самарқанд, Бухоро, Урганч, Тошкент, Андижон каби йирик тижорат-хунарманцчилик марказларининг ўзигина боғланмаган. Буюк ипак йўли Мовароуннахрнинг кичикроқ шаҳару қишлоқларини ҳам қамраб олган эди. Бироқ шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бу алоқалар доимий бўлмаган. Давлатларнинг ўзаро муносабатлари яхши даврларда бу алоқалар жонланар, сиёсий ихтилофлар пайтида эса қарийб буткул узилиб қоларди.

Турли мамлакатларнинг савдогарлари Темур саройига, кейинроқ Улуғбек саройига ошиқшарди. Шулардан бири "Темур хузурига йўл олган савдогар" Кастилия қироли элчисининг кундаликларида ҳам тилга олинади.

Амир Темур даврида бошқа мамлакатлар билан савдо-сотик анча жонланди. Ўша муаллиф хабар қилишича, Самарқандда ҳар йили ўтказиладиган ярмаркага турли мамлакатлар "Хитой, Ҳиндистон, Татаристон ва бошқа хилма-хил жойлардан" мол келтириларди. Кастилия қиролининг элчиси Хитойни биринчи бўлиб тилга олиши тасодифий бўлмаса керак. Амир Темур даврида Руи Гонсалес де Клавихо, Темурнинг вафотидан кейин эса Абдураззоқ Самарқандий ва Фосих Хавофий "Чин-Мочин ва Хитойдан" элчилар келганини хабар қилишади. Хитой элчилари

⁷⁸ Mehdi Keyvani/ Artisans and Guild Life in the Later Safarid period/ Berlin, 1982, p. 237.

Темур саройига бир неча марта келяшган, бироқ амир уларни ўта совуқ муомала билан қабул қиларди. 1404 йили Конигилда ўтказилган тантанада Амир Темурнинг буйруғига кўра Хитой элчиси-"кароқчи, беномус одам ва душман" бошқа жойга олиниб, унинг ўрнига испан қироли -"унинг (Темурнинг-Р.М.) ўғли" йўллаган элчи ўтқазилган.

Хитойлик элчиларнинг яна бир гуруҳи Ўрта Осиёга 1412 йили келишди. Ўша Хитой императорининг ўзи 1417 ва 1419 йиллари яна элчилар юборди. Умуман, XV асрнинг биринчи ярми Самарқанднинг, шунингдек, Мовароуннаҳрнинг бошқа йирик шаҳарларининг Хитой билан ҳунармандчилик буюмлари, айрим хом ашё ва турли-туман буюмлар айирбошлашдаги савдо алоқалари энг кучайган даврлардан бири бўлди. Шу асрнинг ўн йилликларида Буюк ипак йўли бўйлаб савдо қарвонлари қарийб мунтазам қатнаб турган, афсуски, биз улардан баъзилари ҳақидагина аниқ маълумотларга эгамиз, холос.

Кейинроқ, XV аср охири-XVI асрда Ўрта Осиё ҳукмдорлари билан Хитой императори ўртасида элчилар алмашинуви анча қисқарди. Бироқ Ўрта Осиё шаҳарлари билан Узоқ Шарқ ўртасида Буюк ипак йўли бўйлаб савдо қарвонларининг қатнови ҳеч қачон буткул тўхтаб қолмаган. Хатто XIX асрда ҳам кўхна ипак йўли бўйлаб Бухородан чиққан қарвонлар Самарқанд ва Фарғона орқали Қошғарга қатнаб турган.

Айни пайтда кўплаб мамлакатлар, дарёлару тоғлар оша Хитойга олиб борадиган йўл бағоят машаққатли бўлиб, айрим қисмларидан ўтиш жуда қийин эди. Бизгача етиб келган бир маълумотга кўра, Самарқанд, Қоратегин ва Бадахшон йўллари ўзаро туташадиган Андижон домини орқали Хитойдан мол олиб қайтаётган қарвон ҳақида хабар берилади. Бу қарвонда самарқандлик ва хуросонлик савдогарлар бўлган. Қалин қор ёғиб, қарвоннинг барча аъзолари-мингта одам ва ҳайвонларни қор босиб қолган. Улар Андижондан ташқаридаги тоғ пойида ҳалок бўлишган ва атиги икки

киши қутулиб қолган, холос.⁷⁹ Бундай ходисалар кўп бўлган, хатто Буюк ипак йўлининг Хитой йуналишидаги айрим қисмларида йўлни одам ва хайвон суяклари кўплигига қараб топиш мумкин, деган кўрсатма ҳам бор эди.⁸⁰

Қолаверса, карвон ўтувчи йўллардаги вилоятларда сиёсий вазиятнинг кескинлашуви ва ўзаро урушлар аввал мўлжалланган йўлни ўзгартиришга ҳамда узоқроқ бўлса ҳам нисбатан хотиржамроқ йўлни излашга ундар эди. Масалан, 1422 пили Шохрух, Улуғбек ва Ўрта Осиёдаги бошқа ҳукмдорларнинг Хитойдан қайтаётган элчилари Муғулистондаги тартибсизликлар туфайли сахродан ўтувчи анча машаққатли бошқа йўлни афзал кўришган.

Лекин барибир, улкан қийинчиликларга қарамай, элчилар бадавлат амалдорлари олис йўлга отланаверишган. Савдодан тушадиган даромад бой савдогарларни йўлга чорларди.

Хитой билан савдодан тушган даромад миқдорини чамалаб кўришга имкон берадиган аниқ маълумотлар бор. Бобур Қобул бозори тўғрисида ёзар экан, кўплаб савдогарлар унга ўттиз ва унга қирқ фойдага ҳам рози бўлмаганларини таъкидлаб ўтади. "Савдогарлар Хитойга ё Румга борсалар, ушмунча-ўқ савдо қилгайлар".⁸¹

Самарқандга четдан келтирилувчи моллар орасида шарқ, мамлакатлари, биринчи навбатда Хитойдан келтирилувчи моллар муҳим ўрин тутган.

⁷⁹ «Бобурнома»..., 17 б.

⁸⁰ Шерфер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. М., 1981, с. 27.

⁸¹ «Бобурнома»..., 117 б.

Клавихо Самарқанд ва унинг тўғрисида ёзар экан: "Бу ернинг бойлиги озиқ-овқат мўллигидагина эмас, балки бу ерда тайёрланувчи шойи, атлас, кимхобдан ҳам...", деб кўрсатиб ўтади.⁸²

Самарқандга турли мамлакатларнинг моллари, шу жумладан "Урусия ва Татариянинг" куни билан зиғир толасидан тўқилган газламаси оқиб келарди.

Ўрта Осиёга Волга бўйидаги Булғор деган жойдан келтирилувчи аёло навли тери ишлов берилган жойига кўра "булғори", деган ном олган. Ундан хилма-хил пойабзалларнинг устки қисми, қимматбаҳо эгар, камон ўқлари учун нақшинкор садок, хуржун, муқова ва бошқа нарсалар тайёрланган. Булғори тери кейинчалик Москвадан жўнатилган, лекин ўша кезлари Қозонда, "Волгадаги татарлар мамлакатада" ишлаб чиқариларди.⁸³

Ўрта Осиё шаҳарлари Ҳиндистон, Фарбий Осиё, Шарқий Оврупо ва Узоқ Шарқ мамлакатлари билан кенг кўламда савдо-сотиқ ишлари олиб боришган. Узоқ-яқин ўлкаларнинг элчилари Самарқандга турли-туман совға билан келишарди. Ибн Арабшоҳ китобида улардан айримларини кўрсатиб ўтади. Мисол учун, Миср ва Шомдан Малик ан-Носир Фаражнинг элчилари жирафлар билан туяқушларни келтиришди, деб ёзади у. Улар тўғрисида Клавихо ҳам гапирди, аммо Малик ан-Носир Фаранжни Бобил султони деб атайди. Ибн Арабшоҳ маълумот беришича, 1404 йили Кониғилда ўтказилган тўй тантаналарида Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Дашти Қипчоқ, Синд, Фаранг (Оврупо) ҳамда узоқ-яқин бошқа мамлакатларнинг

⁸² "Дневник...", с. 138.

⁸³ Bennigsen A. et Chantal Lemerrier-Quelquejau. Les Marchands de la Cour Ottomane et le Commerce des Fourrures Moscovites Dans la Seconde Moitie du XVI Siecle//Cahiers du monde et Sovietique. XI-3 (1970), p. 367.

элчилари иштирок этган.⁸⁴ Испан қиролининг элчиси йўлнинг бир қисмида улар билан бирга келган "Бобил султони" элчиларини, шунингдек, чекка шимолдан келган, "анчагина уринган" мўйна кийган элчиларни бир неча бор тилга олади.

Бу расмий кишиларнинг бари Темур саройига дипломатик ёзишмаларни етказишидан ташқари совға-салом тариқасида ўз мамлакатларининг усталари ясаган буюмларни ҳам олиб келишган, яъни мол айирбошлашга, хунармандчилик ишлаб чиқариши ва маданият соҳаларида савдогарлар учун янги йўллар очиб, ўзаро таъсир доиралари кенгайишига ёрдам беришди. Учрашувлар ва ходисалар тавсифидан маълум бўладики, Самарқандга Испаниядан: Флоренцияда қизил матодан тикилган кийим, юпқа газлама парчаси, қирмизи мато, кумуш коса, мовут ва жундан тикилган кийим олиб келинган.

Қимматбаҳо мўйналар ҳам четдан келтирилган. Замондошлар маълум қилишича, аввал Хитойга тобе бўлган ерлардан Темурга совға тариқасида сувсар ва оқ тулки мўйналари олиб келинган.

Шойи матолар, айниқса Хитойдан келтирилувчи нақшсиз атлас қадрланган. Ҳинд диёридан майда зираворларнинг "энг яхшилари", шунингдек, ўзига хос навли газламалар, металл буюмларнинг айрим турлари олиб келинган. "Ҳиндистондан оқ рахт (мат) ва қанд ва шакар ва ақоқир (доривор) келтурурлар"⁸⁵ Замондошларнинг айрим асарларида "фаранги" номида Оврупо моллари ҳам кўрсатиб ўтилади. Шарқу Ғарбдан келтирилувчи ов лочинлари бағоят қадрланган. Чунончи, аввал Хитой императорининг қўл остида бўлган шарқни вилоятларнинг элчилари Амир

⁸⁴ Ибн Арабшоҳ Ажойиб ал-мақдур, 1 к., 311-312 б.

⁸⁵ «Бобурнома»..., 117 б.

Темурга бошқа совғалар қаторида ов лочинлари ҳам олиб келишган. Айнан шу хил совғани Темурга Кастилия қироли ҳам юборган.

Амир Темур, Шоҳруҳ ва Улуғбек саройига юборилувчи буюмлар турини тахлил этиш шуни кўрсатадики, овруполик ва шарқлик савдогарлар Самарқанд ва Бухорода қандай молларнинг бозори чакқон эканлигини яхши билишган. Мовароуннаҳр ҳукмдорларига совға қилиб юбориладиган нарсалар ҳам шунга қараб танланган. Элчиларнинг ўзлари ҳам бу мамлакатда айнан қайси товар қадрланишини билишарди. Масалан, Кастилия қироли элчилари Мироншоҳга "бу ерда ниҳоятда қадрланувчи" мовут ва жун кийим совға қилишган. Амир Темур ҳам Кастилия қиролининг совғаларини мамнунлик билан қабул қилиб, "бағоят хурсанд бўлган" экан.

Кастилиядан қизил мато юборилган, унинг бир қисмини Амир Темур хотинларига тақсимлаб берган. Темурнинг элчиси Самарқандга бораётиб, маҳаллий ҳукмдорлардан бирига "Флоренциянинг қизил матосидан тикилган либос"ни совға қилишга мажбур бўлган. Испан қиролининг элчилари Термизда эканликларида Темур уларнинг холидан хабар олиш учун юборган чопарга Флоренцияда тикилган кўйлакни совға кллишган. Темур испан қироли хузурига йўллаган элчи Самарқандга испан либосида қайтганида саройда қабул маросимига тўпланган амирлар унинг кийимидан кулишган экан.

Самарқанд Хоразм билан фаол савдо олиб борган. Мовароуннаҳрнинг турли жойларида. Узок Шарқда ва Хоразмнинг ўзида ишлаб чиқарилган моллар ва ҳунармандчилик буюмлари ортилган карвонлар бошқа мамлакатларга Хоразм орқали ўтарди.

Темур Самарқандни ҳудуддаги ташқи ва ички савдонинг ягона маркази сифатида кўришни истарди, бунинг оқибатида бир неча марта юриш уюштирилиб, Хоразм бўйсундирилди ва Урганч шаҳри вайрон қилинди.

"Бу мамлакатда, - деб ёзади Антони Женкинсон, - кишилар кўплаб туялардан иборат карвонда саёхат қилишади, холос". Руи Гонсалес де Клавихо эса аниқлик киритиб, "Уларнинг карвони ўзимизнинг юк хайвонларидан иборат обозни эслатади",⁸⁶ деб кўрсатади.

Хитойдан мол ташувчи савдо карвонидаги савдогарлар сони ҳақида Бобурнинг маълумоти хабар беради: Андижон яқинида ҳалок бўлган карвонда мингта одам бор эди.

Элчилар одатда ўз ҳукмдорларининг номасидан ташқари унинг совғасаломини ҳам олиб келишган. Манбаларнинг муаллифлари темурийларга-Шоҳруҳ ва Улуғбекка аталган совғаларни санаб ўтиши ўрта осиелик ҳукмдорларга юборилган буюмлар рўйхатини муайян даражада аниқлаш имконини беради. Афсуски, бу маълумот одатда аҳолининг фақат юкори табақалари эҳтиёжини қондирувчи молларга тегишли, холос. Ипак йўли орқали оддий аҳолига мўлжалланган моллар, шунингдек, хунармандчилик буюмлари тайёрлаш учун хом ашё келтирилгани ҳақидаги маълумотлар жуда кам учрайди. Бироқ шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, қанчалик кам бўлмасин бу маълумотлар Ўрта Осие аҳолисининг кенг қатламлари билан олисда яшовчи аҳоли ўртасидаги хўжалик алоқалари тўғрисида фикр юритишга имкон беради.

XV асрда Самарқанднинг ички ва ташқи савдосида хилма-хил газламалар асосий ўринлардан бирини эгалларди. Айти пайтда ўта қимматбаҳо газламалар Ўрта Осие шаҳарларига олис мамлакатлардан олиб келинган.

Буюк ипак йўли бўйлаб Хитойдан асосан ипак ташилган, Кейинроқ овруполиклар Хитойдан Ўрта денгизга қадар чўзилган йўлни "Ипак йўли" деб аташгани ҳам бежиз эмас. Маълумки, XVIII-XIX асрларда Хитойдан бошқа мамлакатларга, жумладан Ўрта Осиега ипак матонинг айрим турлари ва улардан тикилган кийимлар олиб келинган. Хитой императори

⁸⁶ «Дневник...», с. 80.

темурий ҳукмдорларга юборган совғалар орасида қимматбаҳо ипак мато, кимхоб бир неча бор тилга олинади.

Масалан, у 820 (1417) йили Хитой элчилари олиб келган совғалар рўйхатида учрайди. XV аср ўрталарида Бухорога бошқа буюмлар қаторида кимхоб ҳам келтирилгани тўғрисида Антони Женкинсон хабар беради: Шунини ҳам айтиш мумкинки, кимхобнинг бир тури Самарқандда ишлаб чиқарилган бўлиши мумкин.

Кимхобдан тикилган кийим ҳам матонинг ўзи каби ҳукмдорлар берадиган совғага айланди. Манбалар темурий ҳукмдорлар алоҳида хизмат кўрсатган амирларни кимхоб билан мукофотлашганидан хабар беришади. Темурнинг буйруғига биноан унинг хузурига келувчи элчиларга нафакат етиб келишганида, балки йўл-йўлакай ҳам кимхоб кийим совға қилинган. Темурнинг қўли остидаги барча шаҳарларда то Самарқандга етиб боргунга қадар маҳаллий амирлар бошқа мамлакатларнинг элчиларига совға беришлари ҳамда уларга Амир Темур саройига тезроқ етиб боришлари зарурлигини эслатиб туришлари лозим бўлган. Кастилия қиролининг элчиларига йўлда ҳам, Темурнинг қабулида ҳам кимхоб кийимлар совға қилинган.

Ипак йўли бўйлаб Мовароуннаҳр марказларига хитой қоғози олиб келинган. Масалан, у Хитой подшоҳи Дай Мингхон томонидан совға сифатида юборилган. Хитой императори Шохруҳга йўллаган совғасаломлар рўйхатида муарриҳ Фосих Ахмад ал-Хавофий хитой қоғозини ҳам айтиб ўтади.⁸⁷ Қоғоз азал-азалдан Самарқанднинг диққатга сазовор нарсаларидан бири ҳисобланади. Шуниси қизиқки, у машҳур хитой қоғозига ўхшаб кетаркан. Самарқанд қоғози, деб ёзади ўрта арслар муаллифи Ас-Саолибий, "жуда чиройли, нозик, юпка ва (ёзишга) жуда қулай". XV асрда у хитой қоғозидан нимаси биландир фарқланади, бу

⁸⁷ Фасих Ахмад ибн Джамал ад-Дин Муҳаммад ал-Хавофи. Муджмал-и Фасихи (Фасихов свод) Перевод, предисл., указатели Д.Ю. Юсуповой. Ташкент, 1980, с. 165.

Хитойдан юборилган моллар рўйхатидан ҳам, шунингдек, машхур хаттот Султон Али Машхадийнинг маълумотларидан ҳам кўриниб турибди.

Маълумотларни тахлил этиш XV асрда Самарқанд қоғози бўлатуриб ҳам хитой қоғози қадрланган, деб ҳисоблашга асос беради.

Қоғоз ишлаб чиқарувчи устахона Хиротда ҳам бўлган. Ҳижрий 910 (1506-1507) йили Бобур шаҳар чеккасида жойлашган бу устахонани бориб кўрган. Қоғоз бу ерда ҳам, чамаси, Самарқанддаги технология бўйича тайёрланган. Самарқанд қоғозига эса Султон Али Машхадий жуда яхши баҳо бериб "қандай ажойиб қоғоз", деб уни таърифлайди.

Шунга қарамай, Хитойдан Самарқанд ва Хиротга императорнинг айрим темурий ҳукмдорларга совғаси хитой қоғози келиб турган. Ўша хаттот Султон Али Машхадий "хитой қоғозидан яхшиси бўлмас"⁸⁸ деб ёзган эди.

Хитой императорлари Самарқанд, Хирот ва темурийлар ҳукмронлик қилган бошқа вилоятлар марказига бўлак буюмлар қаторида эҳтиёжга кўра хитой қоғозини ҳам юбориб туришган.

Қоғоз тайёрлаш бир вақтлари алоҳида усталарнинг иши эди, Кейинчалик оддий касб бўлиб қолди, унинг маҳсулоти ички бозорда ва шаҳардан олис жойларда сотиладиган товарга айланди. Ас-Саолибий ўз замонасидаёқ Самарқанд қоғози жаҳоннинг чеккаларида машхур деб айтиб ўтганди"⁸⁹ Оламда яхши қоғоз Самарқанддин чиқар...", деб ёзади Бобур

⁸⁸ Абдуллаев И. О. труде современника Ибн Сины Ас-Саълиби «Латаиф ал-маъриф»//Общественные науки в Узбекистане.

⁸⁹ Уша жойда.

XVI аср бошларида.⁹⁰ XVII асрнинг 40-йилларида эса муаррих Махмуд Ибн Вали "Самарқанднинг моли-қоғоздир", деб ёзади.⁹¹ Кўриниб турибдики, Амир Темур ва Мирзо Улуғбек давригача ҳам, ундан кейин ҳам Самарқанд қоғози юқори хусусиятлари ва товарлилиги билан ажралиб турган.

Амир Темур даври ўзига хос эди. Аввалги даврга нисбатан кўпроқ қоғоз талаб қилинар эди. Бунинг натижасида эса Самарқандда тайёрланувчи қоғознинг миқдори, шунингдек, қоғоз ишлаб чиқарувчи устахоналар сони ортган бўлиши керак. Чамаси, XIV асрда устахоналар ўша даврга нисбатан катта миқдорда ёзув қоғози ишлаб чиқарган бўлиши керак.

Хитойдан Мовароуннаҳрга "бағоят қадрланадиган ва қимматбаҳо бўлган" чинни идишлар, чинни кошинлар ва чинни буюмлар, "сирланган сопол ва ҳоказолар" келтирилган.⁹²

Мирзо Улуғбек махсус юборган кишилар Хитойдан Кўҳақ тепалиги пойида Улуғбекнинг буйруғига биноан барпо қилинган боғчадаги айвоннинг қуйи қисмига қоплаш учун чинни кошинлар олиб келишган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур хабар беришича, боғчада шу айвон қуриб битирилган. Айвон деворининг қуйи қисми бошдан-оёғига Хитойдан келтирилган чинни кошин қопланган, шу сабабли ҳам айвон "Чиний хона" номи билан машҳур бўлган.⁹³

Самарқанд музсида хитой чиннисининг айрим парчалари сакланади, улардан баъзилари Улуғбек мадрасаси атрофидаги қазишмалардан, бошқалари эса Улуғбекнинг боғчаси ҳудудидан топилган бўлиб, машҳур "Чинни айвон" га тегишли экани эҳтимол.

⁹⁰ «Бобурнома»..., 46. б.

⁹¹ Муҳаммад ибн Вали. Море тайн..., с. 54.

⁹² «Дневник...», с. 110.

⁹³ «Бобурнома»..., 45 б.

Фосих Ахмад ал-Хавофий 1417 йили Хитойдан келган элчилар тўғрисида хабар бериб шундай ёзади: "иккинчи марта Хитой подшоҳи Дай Мингхондан элчилар келишди... Уларга уч юз суворий ҳамроҳ эди. Элчилар Хитой подшоҳи юборган совғалар: лочинлар, атлас, кимхоб, кундал (газлама тури-ред.), чинни, хитой қоғози.-ва ҳоказоларни келтиришди".⁹⁴

Ёзма манбалар ва тадқиқотчилик адабиётларидаги мавжуд маълумотлар ҳисобга олинган ҳолда товар муомаласининг таркиби четдан қанча мол келтирилгани ва четга қанча мол чиқарилгани тўлиқ, аниқланган эмас. Бу асосий ёзма манбаларнинг ўзига хос жиҳатлари билан изоҳланади.

Темур даврида кўпинча дўкандорлар ва усталар бирон тантана ўтказилаётган жойда маҳсулот тайёрлаб уни намойиш этар ва сотар эдилар. Замондошлар байрамларда савдогарлар ҳам қатнашганига кўплаб мисол келтиришади. Мана, шулардан бирининг тавсифи. "Байрам янада тантаналироқ, бўлиши учун сеньор (Амир Темур) бутун Самарканте шаҳрига жар солдириб, шаҳардаги барча савдогарлар, газлама ва марварид сотувчилар, саррофлар, хилма-хил нарсалар, моллар ва бошқа ҳар қандай буюмлар билан савдо қилувчилар, ошпазлар, қассоблар, тикувчилар ва косиблар, умуман, шаҳарда бўлган жамики бўлак ҳунармандларни у ўзининг ўрдаси билан жойлашган далага чикиб тўпланишларини буюрди. Бари (ўша ерда) чодир қуриб, шаҳарда эмас...(ўша ерда) савдо қилсин...бари унинг рухсати ва буйруғисиз (урдадан) кетишга журъат этмасин. Шу фармойишга биноан барча савдогар ва ҳунармандлар шаҳардан чикиб, ўрдага жойлашишди ҳамда молларини савдога қўйишди". 1404 йили Амир Темур ўтказган тантанали байрамлардан бирининг гувоҳи ва иштирокчиси уни шундай тавсифлайди.⁹⁵

⁹⁴ Фасих Ахмад ал-Хавофий. Муджмал-и Фасихи..., с. 165

⁹⁵ "Дневник...", с. 121, 123.

Сарой байрамларида шаҳарнинг бутун аҳолиси кенг кўламда қатнашган. Уларга аҳолининг кенг кўлами савдо ва томоша билан жалб этилган.

Самарқанддан четга олиб чиқиладиган моллар орасида етакчи ўринни матолар эгаллаган. Улар хилма-хил, энига, навига, гулига кўра турли-туман эди. Бу матолар ичида илк ўрта асрлардан бошлаб то XVIII асрга қадар "завданачи" номли тури муҳим ўрин эгаллаган. Айрим маълумотларга қараганда, у бир вақтлар ипақдан, кейинроқ эса пахтадан тайёрланган. Агар уни аввал Бухоро яқинидаги Зандана қишлоғи аҳолиси тайёрлаш билан машғул бўлган бўлса, кейинроқ эса Ўрта Осиёнинг турли жойларидаги хунармандлар ҳам ишлаб чиқаришган.

XIV-XV асрлар миёнасида Новгородда қайин пўстлоғига битилган ёзувларда завданача "зевдень-зядянцу" шаклида учрайди. Ёзувлардан бирида Новгородда яшовчи аёл унга зядянцу матосидан сотиб олиб боришларини сўрайди.⁹⁶

Москвага Бухородан олиб борилган моллар рўйхатида хилма-хил матолар гуруҳи "зенден" деган умумий ном билан аталган. Ўрта Осиёдан олиб чиқилувчи моллар орасида ва Бухородан олиб келинган буюмлар орасида бу гуруҳ матолар асосий ўринни эгаллаган. XV асрда Урусия, Волга бўйига ва улар орқали Оврупога завданача қисман етказиб берилган. Қуйидаги мисол яна шундан далолат беради. Тевтон Орденининг савдо-сотик дафтарида "зевделинг" номли матодан икки тўпи кўрсатилади, бу хойнахой зевден (завданача) бўлса керак. 1400 йилги маълумотларга кўра, бу мато Орденининг Кёнигсбергдаги гумашталарига тегишли бўлган ва

⁹⁶ Янин В. Л. Я послал тебе бересту. МГУ, 1975, с. 149.

улар, чамаси, шарқона матоларни Новгороддан экспорт қилиш билан шуғулланишган.⁹⁷

Бу даврда зевден ипак матога нисбатан анча арзон бўлган. У четдан келтириладиган ва шаҳарнинг оддий аҳолиси сотиб олишга қурби етадиган арзон матолардан бири эди.

Тевтон ордени Новгороддан ғарбга шарада ишлаб чиқарилган кимхобни чиқаришга урингани ҳам маълум. Орден аъзоларидан бири 6 та энсиз ва иккита энли кимхоб тўпини тўрт йил (1391 -1395 йиллар) мобайнида на Дордрехт ва на Брюггеда сота олмагани ҳақида хабар берилади.⁹⁸

Келтирилган мисоллар шуни кўрсатадики, шарқ, жумладан, Ўрта Осиё моллари, бу ўринда мато XV асрда Ғарбга Шарқ билан бевосита савдо-сотик қилиш натижасидагина эмас, балки қисман Новгород орқали ҳам етиб борган.

Айниқса Темур ва қисман Улуғбек даврида ташки ва ички савдо умуман юксалиш йўлида эди. Ташки савдонинг кучайиши, савдо карвонлари кўпайиши, четга чиқариладиган, шу жумладан узоққа жўнатиладиган моллар рўйхатининг кенгайиши XV аср бошларида Самарқанднинг ташқи савдо ҳажми ортганидан далолат беради. Яъни, Самарқанд иқтисодиётининг ривожланишида ташқи савдо катта аҳамият касб этди.

Юқорида келтирилган маълумотлар, шунингдек, ташқи савдонинг умумий ҳажми аниқланиши Самарқанднинг, умуман Темур ва темурийлар давлатининг халқаро вазияти ҳамда уларнинг умумий иқтисодий аҳволи тўғрисида адабиётда учрайдиган маълумотларни аниқлаш имконини беради. Савдода савдогарларнинг турли табақалари-имтиёзи борлар ва

⁹⁷⁻³ Хорошкевич А.Л. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV-XV вв. М., 1963, с. 210.

мухофаза ёрлиғига эга бўлмаганпар, катта даромад олувчи карвонсарой эгалари, судхўрлар, танга алмаштириб берувчи саррофлар қатнашуви, улгуржи савдода энг олий ҳукмдорнинг иштироқи, савдо муомалаларида четга чиқарилувчи мол тайёрлайдиган ҳунармандларнинг иқтисодий ва ҳукукий жиҳатдан турлича бўлган табақалари ҳамда кўплаб бошқа шахсларнинг қатнашуви XIV аср охири XV асрда Мовароуннаҳрдаги шаҳар аҳолиси ижтимоий табақаланишининг умумий муаммосига ойдинлик киритади. Қарийб икки аср мобайнида (XIV асрнинг 70-йилларидан XVI асрнинг ўрталарига қадар) Самарқанд Ўрта Осиё ҳудудининг ташқи савдосида асосий марказга айланиб қолди.

Самарқанднинг ички ва ташқи савдоси ҳунармандлар, қишлоқ аҳли, ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасида маҳсулот айирбошлашда воситачилик вазифасини бажарди. У қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг бозор билан алоқасини таъминлади, деҳқонларни хом ашё, ярим хом ашё ва ҳунармандчиликнинг айрим буюмларини кушимча равишда ишлаб чиқаришга ундади ва шу билан деҳқон хўжалигининг маҳсулдорлигини оширди. Бу жиҳатдан Самарқанд яқинидаги қишлоқлар шу жумладан Амир Темур томонидан барпо этилган қишлоқлар ҳам, анча узокда жойлашган ва натурал хўжалик юритувчи бошқа қишлоқлардан анча фарқданган.

Шу билан бирга ўзи етиштирган ғалла, пахта, жун, мева, сабзавот, чорвачилик маҳсулотлари ва ҳоказоларни шаҳарга олиб бориш ҳатто яқин атрофдаги қишлоқларда яшовчи деҳқонлар учун ҳам анча қийин эди. Мухофаза ёрлиғи йўқлиги учун улар йўлларда, дарёдан ўтишда, шаҳарга кираверишда ва ҳоказо жойларда олинувчи савдо божларини тўлаш имконига эга эмасдилар.

Ана шу ва улов йўқлиги каби бошқа сабаблар туфайли қишлоқ ахлининг катта қисми бозордан узилиб қолди ва ўз маҳсулотини воситачи савдогарлар орқали сотишга мажбур бўлди. Амир Темурнинг ҳукмронлик

йиллари Мовароуннахрнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар юз берди. Ҳудуд кўшини вилоятларнинг ҳукмронлари ва кўчманчи қабилаларнинг сардорлари хужумидан муҳофаза қилингани ва баъзи ҳолларда, вақтинча бўлса ҳам солиқлардан озод этилиши қишлоқ хўжалиги барқарор равишда ривожланишига ёрдам берди. Масалан, 1396 йили Самарқандга қайтганидан кейин Темур фуқарони солиқ тўлашдан уч йилга озод қилди. Алоҳида туманлар аҳолисига вақтинчалик бўлса ҳам бундай енгиллик берилиши мамлакатда марказий ҳокимият йўқ даврда вайрон қилинган хўжалик қайта тикланишига ёрдам берди.

Темур ҳукмронлиги мобайнида Мовароуннахр заминида зиғир, наша каби янги хил қишлоқ хўжалик экинлари, шунингдек полиз экинларининг янги навлари (масалан, қовуннинг "мири Темур" деган нави) экила бошланган, хурмо тўғрисидаги дастлабки хабар ҳам шу даврга оид.

Темур ва Улуғбек даврида янги суғориш каналлари қазилгани ҳамда айрим эскилари тиклангани экин майдонлари кенгайишига олиб келди.

Хитой юришига тайёрланар экан Темур кўшинини озиқ-овқат ва чорвани ем-хашак билан таъминлаш мақсадида Ашпарадан шарқда бўш ётган ерларни ўзлаштиришга буйруқ берди. Шу йўналишда янги қишлоқлар барпо қилиш режалаштирилган эди.

Темурнинг фармонида биноан Самарқанд атрофида янги қишлоқлар вужудга келди, бу эса деҳқон аҳолининг турмуши фаровонлашувига, энг муҳими-қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг ўзаро алоқалари кенгайишига, деҳқонларнинг маҳсулотлари билан шаҳарликларнинг хунармандчилик буюмларини айирбошлашга ёрдам берди.

Мирзо Улуғбек даврида ҳам қишлоқ хўжалигида муайян ўзгаришлар кузатилади. Давдатшоҳнинг ёзишича, бу даврда ер солиғи анча камайтирилган, бу эса, шубҳасиз, қишлоқ, хўжалигини ривожлантиришга ёрдам қилган.

Айни пайтда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, қўшин ўтувчи ҳудуд аҳолиси уни зарур бўлган барча нарса билан таъминлашга мажбур эди, аҳолининг мажбурий равишда қўшинга олиниши эса кундалик меҳнат учун зарур йигитларни хўжаликдан юлиб оларди.

XIV аср охири XV асрнинг биринчи ярмида савдо ва ҳунармаадчилик ишлаб чиқариши соҳасида анча жонланиш рўй берди. Ҳунармандчиликнинг қадимги тармоқларидан бири-тўқувчилик ва тикувчилик янада ривожланди, қурол-аслаҳанинг хилма-хил турлари, заргарлик ва қоғоз ишлаб чиқариш жадал тараққий этди. Қурилиш фаолияти, айниқса Амир Темур даврида ва муайян даражада Мирзо Улуғбек даврида қурилиш ишлари кенгайишига олиб келди. Маҳаллий усталар ва Мовароуннаҳр шаҳарларига забт этилган мамлакатлардан келтирилган усталарнинг ҳамкорлиги туфайли улуғвор ва хашаматли бинолар қад кўтарди. Кўриб ўтилаётган даврнинг бизгача етиб келган сопол ва шиша буюмлари шу соҳадаги мутахассислар маҳоратда юксак даражага етишганларидан далолат беради. Умуман, Мовароуннаҳрда ҳунармандчилик ривожига бир томондан мамлакатдаги сиёсий барқарорлик, иккинчи томондан, айниқса Самарқандда маҳаллий ва мусофир меъморлар, тўқувчилар, тикувчилар, қуролсозлар, тоштарошлар, табиблар ва бошқа мутахассисларнинг ҳамкорлиги ёрдам берди. Бутуфида Ибн Арабшоҳ, Шарафуддин Али Яздий ва Руи Гонсалес де Клавихо, Абдураззоқ Самарқандий ҳамда Амир Темур ва Мирзо Улуғбекка замондош муаррихлар ёзиб қолдиришган.

XIV аср охири-XV аср бошларида ўзининг санъатида маҳорат чўққисига эришган усталарнинг номи бизгача етиб келган. Қимматбаҳо тошларга нақш солувчи Олтун, заргарлардан Ал-Хомс Али Шерозий ва ал-Хожа Муҳаммад Хофиз Шерозий, бовдорчилик бўйича йирик мутахассис Шаҳобиддин Аҳмад аз-Зардкаш шундай кишилардан бўлган.

Амир Темурнинг фармониға биноан нафақат Самарқанд ва Шаҳрисабз ободонлаштирилди, балки вайрон қилиниб, ҳаробаға айланган Банокат шаҳри тикланди ҳамда ўша вақтда туғилган Шохруҳ шарафига Шохруҳия деб аталди. Ибн Арабшоҳ ёзишича, Термиз 15 кун ичида тикланди ва ҳоказо.

Ички савдо анча ривожланди. Самарқандда ҳар бир савдо растаси муайян турдаги молни сотишга ихтисослаштирилгани орадан юз йил ўтиб, XV-XVI асрлар миёнасида темурийлар пойтахтини эгаллаган Бобурни қойил қолдирди. Самарқанд бозорларининг бу хусусиятини бу ерга келишидан аввал Оврупо ва Шарқнинг кўплаб шаҳарларини кўрган Руи Гонсалес де Клавихо ҳам қайд этиб ўтган.

XIV аср охири XV аср бошларида Бухоро ҳам катта рол ўйнади, шу асрда у, В.В. Бартольд таъкидлаб ўтганидек, ўлчамларига кўра Самарқанддан қолишмасди.

Амир Темур ва Мирзо Улуғбек даврларида Мовароуннахрнинг бошқа мамлакатлар, жумладан Оврупо давлатлари билан савдо-дипломатик алоқалари анча кенгайди.

Ҳунармандчилик ишлаб чиқариши, савдо ва маданият соҳасидаги ютуқлар алмашинуви Мовароуннахрда илм-фан янада ривожланишига муайян даражада

таъсир кўрсатмай қолмади. Бу жиҳатдан, айниқса Мирзо Улуғбек даврида астрономик тадқиқотлар бўйича эришилган ютуқлар беқиёс даражада бўлди.

Амир Темур ва Мирзо Улуғбек ҳукмронлик қилган қарийб юз йилга яқин давр Мовароуннахрнинг иқтисодий ва маданий юксалиш даврларидан бири сифатида тарихга кирди.

2.2. САВДО ЙЎЛЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНТИРИЛИШИ

XIV-XV аср охирида Темур ва темурийлар давлати маркази-Мовароуннахр жуда кўп карвон йўллари орқали Оврупо, Яқин ва Узоқ Шарқнинг йирик шаҳар ҳамда мамлакатлари билан боғланган эди. Серғайрат кўчманчилар, турли мамлакатларнинг журъатли савдогарлари ва кўркмас сайёҳлари томонидан анча илгари ва кўриб чиқиладиган даврда асос солинган ушбу йўллар Темур ҳамда темурийлар давлатининг сиёсий, иқтисодий алоқаларини амалга оширадиган асосий алоқа йўллари эди. Бинобарин турли мамлакатлардан Мовароуннахр томон борадиган карвон йўллари темурийларнинг ҳарбий юришлари учун ҳам хизмат қилган. Умуман олганда карвон йўлларини турли мақсадда амалга оширилган юришлар учун хизмат қилган бошқа йўллардан ажратиш кўрсатиш қийин. Шунинг учун Темур ҳарбий юришларининг баъзи йўлларини кузата туриб Мовароуннахрдан қўшни ҳудудларга олиб борган карвон йўлларининг баъзи қисмини аниқлаш мумкин. Ўз олдида буюк давлат яратишни мақсад қилган Темур ўша пайтдаги карвон йўлларининг аҳамиятини билган эди ва ундан ўз ташқи сиёсатида усталик билан фойдаланди.

Мовароуннахрни ташқи дунё билан боғловчи карвон йўлларини шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин: шимолга олиб боровчи йўллар ва жанубга етакловчи йўллар. Айтиш мумкин, улар маълум бир жойгача элтиб янги йўл ҳосил қилгани холда тармоқларга бўлинган ва бу бўлиниши ғарбий, шарқий йўналишда "шимолий" ҳамда "жанубий" йўллар тушунчасини кенгайтиради.

XIV асрда Мовароуннахрнинг шимол томондаги йирик иқтисодий ва сиёсий қўшнисини Олтин Ўрда эди. У жуда кенг ҳудуддаги: Прут-Днестр дарёлари орқали, Днестр-Днепр дарёлари орқали, Днепр, Дон ва Волганинг чап қирғоқ хавзалари, Шимолий Кавказ, Волга-Урал даре

оралиғи, Хоразмнинг катта қисми, Шимолий ва Жанубий Қозоғистон, Ғарбий Сибирдаги кўплаб шаҳар ҳамда қишлоқларни бирлаштириб турган.⁹⁹

Мовароуннахр марказлари муайян даврларда Олтин Ўрда таркибига кирувчи йирик марказлар билан мустаҳкам иқтисодий-савдо алоқаларига эга бўлган. Ўша марказлар таркибига жумладан Сарой, Саройчик, Эски Қозон, Хожи Тархон, Тюмен (Чинги Тўра), Сигнок, Саброн, Ясси, Ўтрор ва бошқалар кирганлигини таъкидлаш лозим.

Мовароуннахрнинг йирик шаҳарларидаги савдогарлар Олтин Ўрдага икки томондан бориши мумкин бўлган, яъни жанубий Қозоғистон чўллари орқали ва Хоразм томондан.

Мовароуннахрнинг йирик савдо ва ҳунармандчилик марказларидан Сирдарё олди шаҳарларига боровчи карвон йўли нисбатан гавжумроқ бўлар эди. Воҳа ҳунармандлари ва кўчманчиларнинг маҳсулот алмашишга бўлган қонуний эҳтиёжи ушбу йўлнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Ушбу даврда мазкур йўл пойтахт шаҳар-Самарқанддан бошланган. Олтин Ўрданинг жануби-шарқий чегарасида жойлашган шаҳарларга йўл олган савдогарлар XI-V-XV асрлардаёқ йўл бўйлаб янги карвонсарой ва кўнимгоҳлар барпо этилишига қарамай узоқ ҳамда машаққатли йўлни ўтишига тўғри келган. Уларнинг дам олиб ҳордиқ чиқарадиган энг биринчи жойи Темур ихтиёри билан асос солинган Шероз қишлоғи бўлган.

Мазкур йўл бўйлаб савдогарлар кенг ва қурғоқ Жиззах чўллари орқали юришган. Бу йўл эса уларни Сирдарё қирғоқларига олиб чиқар эди. Чинозда дарё орқали ўтишган савдогарлар Тошкентга етиб келишган. Мирзо Улуғбек Чиноз кечуви орқали Хўжанд дарёсидан ўтди, деб таъкидлайди Абдураззоқ Самарқандий.¹⁰⁰ Тошкентдан карвон йўли Ясси, Саброн, Сайрам, Ўтрор ва бошқа шаҳарларга борар эди. Самарқанддан

⁹⁹ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XV вв. М., 1985, с., 19-140

¹⁰⁰ Абд ар-Раззак Самарқанди. Матлаъ ус-саъдайн. Извлечения//Материалы по истории Средней и Центральной Азии. X-XIX в. Ташкент, 1988, с. 172, 179.

Тошкентга борадиган йўл ҳақида Низомиддин Шомий ҳам эслатиб ўтади. У Темурнинг Дашти Қипчоққа қилган юриши ҳақида гапириб шундай дейди: "Темур лашкарларини йиғиб Самарқанддан чиқди. Хўжанд дарёсидан ўтгач, у Тошкент атрофида қишлади...".¹⁰¹

Самарқанддан Сирдарё олди шаҳарларига борувчи бошқа йўллар ҳам мавжуд бўлган. Бу тўғрида Темур томонидан 1404 йил Ўтрор орқали Хитойга юриш пайтида танланган йўл ҳам гувоҳлик беради. Шарафиддин Али Яздийнинг тарихий баёнидан шу нарса аниқланадики, мазкур йўл Самарқанддан Ўтрорга Илонути, Қорабулоқ орқали ўтган. Кейинроқ XVI аср бошида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам ушбу аҳоли манзилларига тўхтаб ўтган.¹⁰² Йўлнинг давоми-Тошлоқ Оксулот, Узун ота, Пўлат хўжа шайх қўнимгоҳи, Суткент, Камарши ота, Султон шайх ва ундан Зорнок қишлоғига ўтилган. Шу ердан Сирдарёга борилган. Аини жойда йўловчилар дарёдан кечишлари ва Ўтрорга қараб юришлари керак бўлар эди.¹⁰³

Шуни айтиш лозимки, аини шу йўл ҳақида қадимги манбаларда ҳам қайд этилган.¹⁰⁴

Самарқанд ва Бухорони Сирдарё олди шаҳарлари билан бошқа йўллар ҳам боғлаган. Улардан бири Темур давлати пойтахтидан бошланиб Жиззах дашти орқали ўтган. Ушбу йўлдаги муҳим савдо нуқталаридан бири Аркук кўрғони бўлган. Шу ерда Самарқанд ва Бухоро савдо йўллари туташган. Аммо Бухородан Аркукгача мустақил йўл ҳам бор эди.

¹⁰¹ Низам ад-Дин Шами. Книга побед. Извлечения//Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.2, М., Л., 1941, с. 112.

¹⁰² «Бобурнома...», 85 б.

¹⁰³ Шараф ад-Дин Али Йазди. Зафар-наме. Извлечения//Материалы по истории Средней и Центральной Азии. X-XIX вв. Ташкент, 1988, с. 157.

¹⁰⁴ Рашид ад-Дин Извлечения из «Джами ат-таварих»//Материалы по истории туркмен и Туркмении, М., 1939, Т. 1, с.503; Ала ад-Дин Ата Мелик Джувеини. Извлечения из «Тарих-и Джахангуша»//МИТТ, 486; Книга Марко Поло о разнообразии мира, записанная пизанцем Рустикано в 1298г. От р.х. Алма-Ата, 1990, с. 197.

"Арқук-Туркистоннинг чегара қўрғонидир. Зотан, Бухоро ва Самарқанддан Туркистон вилояти йўлига чиққан ҳар бир кишининг илк бор тунайдиған жойи мана шу қалъа" эди.¹⁰⁵

Ушбу йўл бўйлаб Бухородан Туркистон тарафга чиққан савдогарлар жуда кўп жоиларни жумладан, курток Бухоро даштини босиб ўтиши керак бўлган. Бу йўлдаги илк кўналға Қасри Орифон Бухородан икки фарсах¹⁰⁶ нарида жойлашган эди. Кейинги тўхташ жойлари эса Бўғози дих ва Гиждувон саналган, Йўлнинг давоми эса деярли қурғоқ чўлдан иборат бўлган.

"Мазкур чўл ўн тўрт кунлик йўл бўлиб, унда бирор ишлов берилган майдонни тасаввур қилиш қийин бўлган, айнаи ҳудуд ўртасида, Тўртқуй номини олган битта жойда сув бор эди. Чўл ўртасида тўрт қудуқ бўлиб, ундан бошқа бирор сув йўк" -деб ёзади XVI аср бошида Фазлуллоҳ ибн Рузбехон. Айнаи у Арқукдан Бухорогача 14 кунлик, Арқукдан Самарқандгача эса 8 кунлик йўл эканлигини аниқлади. Арқукда Мовароуннахр ва Дашти Қипчоқ савдогарлари йўлини боғловчи кечув бўлган. Арқукдаги дарёдан ўтган йўловчиларнинг тўхтайдиган кўнимгоҳи Ясси шаҳри эди. У (Арқук) орқали Туркистоннинг шарқий қалъаларига йўл ўтар эди.¹⁰⁷

Сирдарё атрофидаги шаҳарлар жуда кенг ҳудуднинг боғловчи қисми саналган. Бу ерда Мовароуннахр воҳалари, дашт ва шаҳарлари, Олтин Ўрданинг чет қарам ерлари Дашти Қипчоқ, Мўғулистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар савдогарлари, сайёҳлари, турли дин вакиллари учрашишган. Саброн, Сигаоқ, Ўтрор, Сайрам, Яссилар йирик савдо марказлари саналиб шу жойларда турли мамлакатлардан келувчи йўллар туташган. Шунингдек, айнаи жойда Бухоро, Самарқанд, Тошкент каби

¹⁰⁵ Фазлаллах ибн Рузбехон. Михман-нама-йи Бухара. М., 1976, с73.

¹⁰⁶ Фарсах 6-8 км.

¹⁰⁷ Фазлуллоҳ ибн Рузбехон..., 71, 75 б

Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарларидан келган савдогарлар ҳам тез-тез тўхталишган.

Мовароуннахр учун узоқ ва муҳим йўналишлардан бири бу Хитойга олиб борувчи йўл саналган. Манбалардан маълумки, Улуғбек томонидан жўнатилган икки элчи-Султоншоҳ ва Муҳаммад Бахшилар ўз сафарларида Самарқанд-Тошкент йўлидан боришган. Элчилар Тошкентдан Сайрамга, сўнг Ашпара (Исфара)га, у ердан эса "Мўғул (Иль) мамлакатига" йўл олишган.¹⁰⁸

1420 йил 15 майда Мўғулистонга етиб келган Улуғбек элчилари мавжуд сиёсий вазият туфайли маълум вақт шу ерда ушланиб қолади. Факат 15 кундан кейингина улар сафарни давом эттиришга тушдилар. Элчиларнинг Хитойга борадиган йўли Бейбуту шаҳри, Қўнғир дарёси ва Юлдуз вилояти орқали ўтар эди. Йўлнинг кейинги қисми баланд тоғлардан иборат бўлиб, улар ғор ва тоғлар оша ёмғир ва дўл остида юриб ўтишди.¹⁰⁹

Йўлдага кейинги тўхташ жойи Турфон, Қорахўжа шаҳарлари, Сўфи ота касабаси ва Кмул шаҳри бўлган. Охирги қўнимгоҳдан кейин Йўлнинг катта қисми чўл бўлиб хитойларнинг илк шаҳри ва чегара дарвозаси саналган Сукжугача 10 кунлик чўлдан иборат йўлни босиб ўтиш керак бўлган.¹¹⁰ Йўлнинг давомида Мин империясининг шимолий-ғарбий чегара қароргоҳи - Қоровул қалъа жойлашган эди.

Баён этилган Ўрта Осиё-Хитой йўли унинг шимолий йўналишини акс эттиради. Шунингдек, Темур ва темурийлар империясини Хитой билан боғловчи жанубий йўналиш ҳам мавжуд эди. Бу тўғрида Улуғбек элчиларининг Хитойдан қайтиб келиши борасидаги тарихий манба гувоҳлик беради: Қоровулдан ўтиб улар чўл бўйлаб Хутанга қараб

¹⁰⁸ Хафизғи Абру. Извлечения по географии. Материалк по истории Средней и Центральной Азии... с. 144.

¹⁰⁹ Ўша жойда.

¹¹⁰ Уша асар, 145 б.

юришган. Сўнг йўл Қошғаргача бориб у ердан Андижон довонига ўтилган. Шу ерда Самарқанд, Қоратегин, Бадахшон йўллари ва бошқалар туташган. Сайрам, Ўтрор, Ясси, Сиғноқ ва Саброндан Темур давлати савдогарлари шимол ва шимоли-ғарбда жойлашган шаҳарларга отланишган. Номлари қайд этилган шаҳарларда асосий йўллар тармоқ отиб кетган. Мазкур йўллардан бири Мовароуннахрни Ясси вилояти орқали Сибир билан боғлаб турар эди. Бу йўл Туркистон вилоятидан ўтиб Сарису ёқалаб Улутау (Улуғ тоғ) яқинидан Ишим дарёсининг юқори қисмига томон ўтган. Сўнг Тоболск, Тюмен ва Искер, Турагача борган. Бу йўл давоми ҳақидаги аниқ маълумотлар хануз номаълумлигича қолмоқда. Кейинги даврдаги (XVI-XVII аср) маълумотларга кўра Тоболскдан Туркистонгача бўлган йўлни ўртача юрилганда икки ой. тез юрилганда бир ой ва секинлик билан эса тўққиз ҳафтада босиб ўтиш мумкин бўлган.

Тоболскдан Бухорогача бўлган йўл Иртиш бўйлаб, Вагай дарёси орқали, Якки-шул кўли, Қорасув ирмоғи, Шанши-Қарағайни четлаб ўтиб у ердан Ишим дарёси юқори қисмига - Тош кечувга чиқилган. Йўлнинг мана шу жойидан Туркистонга қараб мўлжал бўлиб-Терсазор, Сарису, Тархон, Улуғ тоғ, Чиганамак дарёси хавзаси, Тиниркўл, Тўрға ирмоғи, Кашаун, Кручин куш ўзани саналган. Бу жой йўлларни боғловчи қисми ҳисобланарди.¹¹¹

Мовароуннахрни Олтин Ўрда билан боғловчи йўллардан бири ҳақида биз Низомиддин Шомийнинг тарихий баёнидан биламиз. У Темурнинг Дашти Қипчоққа юриши тўғрисида ёза туриб йўлдаги асосий манзилгоҳ ва кўнимгоҳларни таъкидлаб ўтади. Унинг маълумотларига кўра, Темур танлаган йўл Туркистон шаҳарларидан Қорочукка ўтиб у ердан Сарик ўзанга борган. Дарёдан ўтган лашкарлар Кичик тоғга, сўнг Улуғ тоғга келар эди. Темур ҳарбий кўшини бу ердан Илончукдеган жойга ўтиб шу номдаги дарёдан ҳам кечиб ўтишига тўғри келган. Факат саккиз кундан

¹¹¹ Материалк по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. М. Л., 1932. с. 265.

кейин эса Анақаркуюн деб аталмиш жойга етиб олишди. Икки кунлик йўл босиб қўшинлар Тобол дарёсидан ҳам ўтиб олдилар. Кейинги манзилгоҳ Ёйиқ дарёси эди. У учта-Айғир ёли. Бур кичид, Чапма-кичид деб юритиладиган кечувларга эга бўлган, кейинги йўл Самар дарёси орқали ўтар эди.¹¹²

Сўнг Тептара шахрига етмай туриб йўл Волгадан узоқ бўлмаган Переволоцкийга қараб борган.¹¹³ Бу ердан Олтин Ўрданинг Волга юқорисидаги Булғор, Сувар, Биляр, Қозон ва Волганинг қуйи қисмидаги Сарой ал-Жадид, Сарой, Саройчик, Хожи Тархон каби шаҳарларга етиб олиш мумкин эди. Бу Туркистон шаҳарларини Волга қирғоғидаги жойлар билан боғлаб турувчи йўллардан бири саналган.

Олтин Ўрданинг Волга соҳилидаги шаҳарларини Мовароуннахр билан боғловчи йўл ҳам Туркистон шаҳарлари орқали ўтган. Мовароуннахрнинг ғарбий ва шимоли-ғарбий томонидаги сиёсий ҳаёт ҳамда воқеалар бир неча бор савдогарларни ҳозирги Қозоғистоннинг жанубий вилоятлари орқали ўтадиган узоқ йўлни танлашга мажбур этди. Шулардан бири Туркистондан Хожи Тархонга борувчи йўл эди. Волга қуйисидан бошланувчи йўл ҳақида XIII аср бошидаги маълумотлар ҳам гувоҳлик беради. Мисол тариқасида бунга Плано Карпини ва Рубрук босиб ўтган йўлни кўрсатиш мумкин. Бунда Хитойга борадиган йўлда Сирдарёда „Янкинт (Янгикент) деб аталмиш, бошқаси Бархин ва учинчиси Орнас (Кухна Урганч назарда тутилаётган бўлиши керак - Г.А.) номли қандайдир шаҳарлар мавжуд“.¹¹⁴

Мазкур маълумотларга кўра, Орол денгизигача боргач, кейинги йўналишда йўл иккига ажралган: бири Орол денгизининг жануби-шарқий соҳили бўйлаб Хоразмга ўтса, бошқаси Орол денгизини шимоли-шарқ

¹¹² Низомиддан Шомий. Уша манба, 112Ғ114 б.

¹¹³ Егоров В. Л. Уша жойда 2Ғхарита..

¹¹⁴ Путешествие в восточнке странк Плано Карпини и Рубрука. М., 1957, с. 72.

томондан айланиб ўтиб Саройчиққа ва у ердан Волга соҳилларига етиб борган.

Мовароуннахрнинг Самарқанд, Бухоро каби шаҳарлари Олтин Ўрда шаҳарлари билан Хоразм ҳудуди орқали ўтадиган йўллар билан ҳам туташган.

Мовароуннахрнинг йирик шаҳарларидаги хунарманд-усталар томонидан ясалган турли-туман ажойиб буюмлар ортилган савдо карвонлари Волгабўйи ва ундан Оврупонинг шимоли-ғарбига йўл олишган. Савдогарлар одатда бир неча йўллар ичидан сиёсий жиҳатдан барқарор бўлган, шунингдек йил фаслларидаги иқлим шароитини ҳисобга олган ҳолда энг қулайини танлашган. Шимоли-ғарбий йўналишдаги йўлга отланган карвонлар учун катта ва қийин тўсиқ бу Амударё эди.

Карвон кузатувчиларининг журъати ва топқирлиги туфайли савдогарлар дарёдан ўтишда кечувлардан оқилона фойдалана билганлар. Энг йирик ва муҳим манзилгоҳ Омуддаги кечув бўлган. Ушбу жойдан бошлаб йўл Амударё соҳиллари ёқалаб Испас, Тахт, Тохирия, Дарғон ота, Жиғарбанд, Садвар, Хазорасп кўнимгоҳлари орқали ўтар эди.¹¹⁵

Самарқанд ва Бухородан чиққан карвонлар Хазораспда дарёдан кечиб Кўкертли, Хонка, Киёт орқали ҳам ўтган. Охирги кечув жойи XIV-XV асрда Мовароуннахр аҳолиси ўртасида анча танилган эди. Айнан мана шу йўл орқали Темур Хоразмга юришларини (биринчи ва учинчиси) амалга оширганди. Бу йўл Қиёт ва Бухоро оралиғидан ўтган.¹¹⁶

XIV асрда Ўрта Осиёга сафар қилган Ибн Баттута ушбу йўл ҳақида батафсил маълумот қолдирган. "Қиётдан, - деб ёзади у -...Сепоя номи билан машҳур бўлган йўл бўйлаб саҳрода олти кун сувсиз юрдик. Сўнг эса Вобканат шаҳрига етиб олдик. У ердан Бухорогача бир кунлик йўл экан...

¹¹⁵ Масон М.Е. Средневековке торговке пути из Мерва в Хорезм и в Мавераннахр. //Трудк ЮТАКЭ. Т. XIII Ашгабад, 1966, с. 193-210.

¹¹⁶ Гуламов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времён до наших дней. Ташкент, 1957, с94; Масон М.Е. Уша ерда, 192 б.

Биз боғлар ва каналлар, дарахтлар ва ишлов берилган майдонлар оралаб Бухоро шахрига етиб келдик".¹¹⁷

Мовароуннахрдан Олтин Ўрда маркази ва унга қўшни ергача бўлган йўлдаги энг катта довон қўнимгоҳи Урганч шаҳри бўлган. XIV аср охиригача айнан шу ерда Хоразмнинг ички ва ташқи савдоси тўпланган эди. У ернинг бозорларида маҳаллий ва чет эл товарлари билан қизғин савдо кетган. Урганч орқали жанубий мамлакатлардан Олтин Ўрда, Волгабўйи, сўнг Оврупога қараб карвонлар ўтар эди.

Карвон йўллари Урганчдан чиқиб Устюрт орқали Эмба дарёсига, у ердан Сагиз дарёсига ўтган. Сўнгра бир неча бекатдан сўнг йўл Саройчиккача борар эди. Ушбу йўл бўйлаб 15 та карвонсарой қурилган бўлиб ҳар бир кунлик йўл оралиғида (30 км) қудуқлар қазилган эди.¹¹⁸

Саройчикда йўл иккига бўлинган. Улардан бири Олтин Ўрда пойтахтига ва бошқаси Хожи Тархонга (Астрахан) олиб борган. Саройчикни Олтин Ўрда билан боғловчи шимолий йўналишдаги йўлни босиб ўтиш учун 10 кун талаб қилинар эди.

Саройчик-Хожи Тархон йўналишидаги Волгабўйи қирғоқларвдан ўтган карвон йўли савдогарларга яхши таниш бўлган. Хожи Тархон ушбу йўлнинг довон қўнимгоҳи эди. Бир қисм товарлар Мовароуннахр ва Урганчдан Мажор, Азак ва Аккерман орқали Ғарбий Оврупо мамлакатларига етиб борган.¹¹⁹

Хожи Тархон, шунингдек Волгабўйи ва рус удел князликларининг йирик шаҳарларига олиб борувчи йўллари хам боғлар эди. Хожи Тархондан шимолга чиққан карвонлар белгиланган жойга қуруқлик ёки

¹¹⁷ Ибрагимов Н. Ибн Батута и его путешествие по Средней Азии. М., 1988, с. 80.

¹¹⁸ Григорьев В.В. Описание Хивинского ханства и дорого туда из Сарайчиковой крепости//Трудк Оренбургской учёной архивной комиссии. Т. XIX Оренбург. 1908, с. 183-193; Бижанов З., Лоховиц В. Устюртский караванный путь из Хорезм в Восточную Европу и Поволжье.//Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР. Нукус, 1969, №2(36), с54; Манклов Ю.П. Археологические исследования каравансараяв центрального Устюрта//Архиология Приаролья. Вкп. 1. Ташкент, 1982, с. 93-122.

¹¹⁹ Егоров В.Л. Уша асар, 2Ғхарита.

сув йўли орқали етиб бориш имконига эга бўлган. Ушбу йўл давомида Сарой, Сарой ал-Жадид, Укек, Булғор, Қозон ва Олтин Ўрдадан кейин Нижний Новгород, Суздал, Москва каби йирик шаҳарлар жойлашган эди. Ўрта Осиё савдогарларига мазкур йўл қадим вақтлардан таниш бўлган. "Авраамкий солномаси" да турли товарлар юкланган савдо кемаларига хужум қилувчи ушқуйчи (Қадимги Русда тати текис кема-ушқуйларда босқинчилик қилувчи)ларнинг талончилиги билан боғлиқ XIV аср воқеалари баён этилади. Жумладан унда бухоро ва самарқандлик савдогарларни талаган ушқуйчилардан княз Дмитрий Донскойнинг қаттиқ ғазаблангани ҳақида ёзилган.

Мовароуннаҳр савдогарлари Ўрта Осиё икки даре оралиғидан жануб ва жануби-ғарбий томонда жойлашган мамлакатлар билан қизғин савдотик олиб боришган. Мовароуннаҳрдан бошланган йўл Омуддаги кечув орқали Хуросонга қараб кетган. Ушбу йўлдаги йирик довон кўнимгоҳи - савдо-иқтисодий маркази -Марв шаҳри эди. Омуддан Марвгача бўлган масофа 36 фарсах ва олти кунлик йўл деб ўлчанган. Йўлнинг давоми Сарахсга қараб кетар, у ердан эса савдогарлар Нишопур томон отланар эди. Йўлнинг ушбу қисмини босиб ўтиш учун олти кун кетган. Нишопурдан сўнг йўл Исфарани, Бистом, Дамғон, Синон, Рай ва Кермоншоҳ, орқали Ҳамадонгача етган. Бу ердан эса Шамахагача борса бўлар эди. Айни йўл давомидаги энг муҳим шаҳарлардан бири Нишопур ҳисобланган. Хуросоннинг йирик иқтисодий савдо маркази бўлган бу шаҳарга турли мамлакат савдогарлари интилар эди. Мовароуннаҳр савдогари юқорица таъкидланган йўл бўйлаб Нишопургача келгач, Машхад орқали Хирот, Қобулга ёки Хиротдан Қандаҳорга етиб олиши мумкин бўлган.¹²⁰

Мовароуннаҳрдан Марв орқали Нишопургача бўлган йўл маълум маънода транзит хусусиятига эга эди. Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳар

¹²⁰ Байкова Н.Б. Роль Средней Азии в руссоиндийских торговых связях. Ташкент, 1964.

хунармандларининг маҳсулотлари юкланган савдо карвонлари Нишопурда катта дам олиш учун тўхтаб бу ердан узоқ мамлакатларга отланиши мумкин бўлган.

"Тинчлик шаҳри"-Боғдодга олиб борувчи йўл энг серқатнов йўллардан бири эди. Нишопурдан сўнг бу йўл Дамғон, Синон, Рай, Казвин орқали ўтган. Кейинги икки шаҳардан карвон йўллари Эроннинг савдо-иқтисодий маркази-Ҳамадонга олиб борар, айти шу ерда Кичик Олд ва Ўрта Осиёдан келган йўллар туташар эди.

Ҳамадондан Бағдодгача бўлган йўл давомида қуйидаги қўнимгоҳ жойлари бўлган: Асадобод, Кермоншоҳ, Хулван, Нахраван.

Бағдодга келган савдогарлар Самар, Такрийт, Халисс, Мордин орқали Мосулга ва у ердан эса Ўрта ер денгизининг шимоли-шарқий қирғоғида жойлашган Кичик Осиё шаҳарларига бориш имконига эга эдилар. Шунингдек, Мосулдан йўл Хома, Хине, Дамашқ орқали Мисрга етиб борган.

Ибн Арабшоҳ "Амир Темур тарихи" асарида Темурнинг Бағдоддан Мосулга қараб юришини баён эта туриб йўлдаги тўхташ жойлари Такрийт ва Мордин бўлганини эслатади.¹²¹

Ҳамадонда ундан шимол ва шимоли-ғарбий томонда жойлашган йирик савдо-иқтисодий ва сиёсий марказларини боғловчи йўллар туташган. Занжон орқали ўтувчи йўл шулардан бири эди. Охирги манзилгоҳца йўл иккига бўлинган: бири Табриз орқали Арманистонга қараб кетса, иккинчиси Ширвон томон йўналган. Бу йўлнинг биринчи тармоғи Ардабил, Берзевд орқали Бордаъга бориб яна бўлинган: бири шимоли-шарққа-Шамахага, иккинчиси эса шимоли-ғарб йўналишида Ганжага борган. Карвон йўлнинг чап тармоғи Занжойдан Миёна ва Ужон орқали йирик савдо маркази - Табризга етган. Ушбу йўлдан ўтган Клавихо

¹²¹ Ибн арабшоҳ ажойиб алғмақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). 1 к., Тошкент, 1992, 138 б.

бу тўғрида шундай хотирлайди: "Шаҳарда жуда кўп яхши қурилган кўчалар ва тор кўчалар мавжуд ҳамда турли моллар сотиладиган яхши расталар жойлашган. Бу кўчалар орасида кўп дарвозали катта уйлар жойлашган, унинг ичида эса турар жой ва турли расталари бўлган дўконлар қурилган".¹²²

Мазкур йўл борасида Ибн Арабшоҳ ҳам Темурнинг Ҳамадон ва Табризга юришини баён қила туриб маълумот беради.¹²³ Охири манзилгоҳдан сўнг йўл Меренд, Нахичиван орқали йирик иқтисодий савдо марказ - Добилгача борган. У Еревандан унча узоқ бўлмаган ерда жойлашган.

Мовароуннаҳр савдогарлари ўрта асрларда Эроннинг бошқа қарвон йўлларида ҳам фойдаланганлар. Шулардан бири савдогарларни Райдан Исфохонга, сўнг Эроннинг катта савдо маркази-Шерозга етаклаган. Ўша даврда Райдан бошланган йўл Оби шўрдарёсидан "ғиштли кўприк" орқали ўтар эди. Райдан 15 фарсах нарида кўнимгоҳ - Мешкуя қишлоғи жойлашган. Сўнг Савз деб аталмиш жойда йўл иккига бўлинган: ўнг томонга кетадигани Ҳамадонга, чапдагиси эса Исфохонга етаклаган. Ушбу йўлнинг чап томонида куйидаги кўнимгоҳлар жойлашган: Авэ, Кум, Кашан, Кухруд. Шерозга йўл Кумиш, Ўзидихаст, Маин орқали ўтар эди. Темур Шероздан Исфохонга айнан шу йўл орқали борган. "Аъло хазратлари бир неча кун Шерозда тўхташга амр этдилар. Форс давлат ишларини тартибга келтириш борасида аъло хазратлари Исфохонга йўл оадилар".¹²⁴

Темур қарвон йўлларининг қулайлиги ва хафсизлигани кузатиб турган. Бироқ, замовдошлари гувоҳлик беришича, бу йўллар ҳам ҳар доим беҳавотир бўлмаган. Ибн Арабшоҳ Ўзид ва Шероз оралиғидаги қарвон

¹²² "Дневник...", с77.

¹²³ Ибн Арабшоҳ Уша асар, 129Ғ130 б.

¹²⁴ Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию..., с. 210.

йўлида қароқчилик билан шуғулланган хафан қабиласига мансуб Жамол Лук отлиғ қандайдир араб туфисидида ҳикоя қилади.¹²⁵

Мовароуннахр савдогарлари Эроннинг бошқа ижтимоий-иқтисодий марказлари билан ҳам қизғин савдо-сотик, олиб боришган. Шундай марказлардан мисол тариқасида Кермонни кўрсатиб ўтиш мумкин. Кермонга борувчи энг серқатнов йўл Нишопур орқали ўтар ва жанубий йўналишда давом этар эди. Туршиз деган жойдан ўтгач эса Гунободдан узоқ бўлмаган ерда тармоқланиб кетган. Шунда йўл Кўхистон ерига ўтар эди. Ўнг йўналишдаги йўл Тун, Хур, Найсбанддан ўтиб Кермонга борган. Чапга қараб отланганлар йўлида Каин, Биржонд, Хусп, Ниме, Хабис деган кўнимгоҳлар жойлашган.

Самарқанд, Бухоро ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларица чикқан савдогарлар, элчилар, сайёҳлар карвони "Буюк Жайхун дарёси" орқали ўтиладиган Земм (Керки), Калиф ва Термиздаги кечувдан фойдаланишган. Бу кечув жойлари Мовароуннахрни жануб билан боғловчи дарвоза вазифасини ўтаган. Шунингдек мазкур кечувларда божхона жойлари бўлиб товар ва кишиларни дарёдан олиб ўтувчи қайиқларга эга эди. Улар ичида Термиз яқинидаги кечув айниқса машхур бўлган.

Клавихо ушбу кечувдаги тартибни қуйидагича баён этади: "Даре бўйлаб эса қайиқлар сузиб юрар ва кишиларни у қирғоқдан иккинчисига ташир эди. Самарқанд ҳокимлигидаги бирор бир киши (гарчи у кўшни жойдан бўлса ҳам) қаердан қайси жойга бораётганлиги ҳақидаги рухсатнома ёки ёрлиғини кўрсатмаса қайиқда нариги қирғоққа сузиб ўтишга рухсат берилмайди. Агар бирор киши Самарқанд ҳокимлиги томон ўтмоқчи бўлса, буни бирор бир ёрликсиз амалга ошириши мумкин. Ушбу қайиқларга шоҳ катта кўрикчиларни биркитган ва у бундан фойдаланаётганлардан анча-мунча солиқ йиғади".¹²⁶

¹²⁵ Ибн Арабшоҳ Уша асар, 98 б.

¹²⁶ "Дневник...", с. 100.

Самарқанддан чиққан савдогарлар йўли Кеш орқали ўтган. Бу ерда йўл Қашқадарёни кесиб ўтиб Қаршида Бухородан келган йўл билан қўшилиб кетар эди. Сўнг жануби-шарқий томонга борар ва бу ерда стратегик ва савдо борасидаги аҳамиятли жой Темир дарвоза-Дарай Оханин бўлган. Бу карвонларнинг Бойсунтоғ тоғларига ўтадиган машхур жойи саналган. Узунлиги 3 километр ва эни 20 метр бўлган тор дара карвонларнинг Мовароуннаҳрдан Ҳиндистон ва ундан нарига ўтадиган жойи бўлиб бунда божхона ҳам мавжуд эди. "Ушбу йўлак тотаарда Темир дарвоза деб юритилади ва бу атрофда ундан бошқа ўтадиган жой йўқ. У Самарқанд ҳокимлигини Кичик Ҳиндистон томонидан химоя қилади. Самарқандга кириб бориш учун бундан бошқа йўлак йўқ. Бу Темир дарвоза соҳиби жаноб Темурбекдир ва у мазкур жанобга Кичик Ҳиндистондан Самарқанд ҳокимлиги ҳамда ундан шимоддаги ерларга савдогарлар ўтиши йилига катта даромад келтиради".¹²⁷

Мовароуннаҳрга кўрсатилган кечув орқали уни Осиёнинг Хирот, Қобул, Қандахор, Эрон ва Ҳиндистоннинг бошқа йирик савдо-иқтисодий марказлари билан боғловчи бир неча йўллар ўтган.

Темурийлар давлатининг сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан икки йирик маркази-Самарқанд ва Хиротни боғловчи йўл энг серкатновларидан эди. У Термиздан чиқиб Сиёхгирд орқали Балхга борган. Мовароуннаҳрдан Балхга Калиф кечуви орқали ўтадиган бошқа йўл ҳам мавжуд эди, албатта. Балхдан Хирот йўналишига борадиган йўлдаги кўнимгоҳлар сифатида Унпайкам, Сидра (Акча) ва Шибирғонни санаб ўтиш мумкин. Балх ва Шибирғон оралиғидаги масофа 18 фарсах деб ўлчанган.¹²⁸ Шибирғондан кейин йўл Андхуй томон кетган. Охириги кўнимгоҳда у Керки кечувидан келадиган йўл билан қўшилиб кетар эди. Ушбу жойда йўл Оби Андхуй дарёсининг унг қирғоғи бўйлаб Оби Қайсар

¹²⁷ Клавиho. Ўша асар, 101 б.

¹²⁸ Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана..., с 57.

дарёсини кесиб ўтган ва Майманагача борган. Йўлнинг давомида йирик савдо-иқтисодий маркази - Таликон жонлашганини қайд этиш лозим. Савдогарлар сўнгра Марваридгача боришар ва айна жойда йўл бирданига жануб томон йўналиб Мурғоб дарёсининг ўнг қирғоғи бўйлаб кетар эди. Дизадан пастда дарёлар кесишувидан кейин, жануби-ғарб томон юрилар, Калган Нов ва Корух орқали ўтгач эса темурийлар давлатида иқтисодий-сиёсий жиҳатдан Самарқанддан сўнг иккинчи марказ-Хиротга етиб борилган. Бу Темур ва темурийлар давлатининг икки йирик марказини туташтирувчи гавжум ва яхши қўриқланадиган йўл эди.

Хиротга келган мовароуннаҳрлик савдогар ва сайёҳлар турли йўналиш бўйича ўз саёҳатларини давом эттириши мумкин бўлган. Мовароуннаҳрлик савдогарлар энг кўп қўниб ўтадиган жой Қандахор эди. У Ҳиндистонга борадиган йўлда жойлашгани маълум.

Ғарбдан, Хирот ва Қандахор бўйлаб келган йўл жануб томон бошлаб Малан, Адраскенд, Исфизор, Фарах орқали ўтган. Бу ерларда савдогарлар одатда ўз молларининг бир қисмини сотиш учун тўхталар эди. Фарахдан бошлаб йўл дархол жануби-шарққа бурилган. Карвонлар ушбу йўл бўйлаб юриб Баквада тўхтаганлар. Чунки бу ерда Хашруд ва Хилманд дарёларини кесиб ўтиш қулай бўлган. Айна жойлардан сўнг карвон Фирузванд шаҳрига кириб борар эди. Йўл шу ердан жануби-ғарбга бурилар ва бутун ўрта аср давомида савдо-иқтисодий жиҳатидан катта аҳамиятга эга бўлган Буст шаҳрига тўхталиб ўтишган.

Бу Қандахор томон ғарбий йўналиш бўлиб одатда у Хуросон йўли деб аталган ва Хуросон савдогарларининг Ҳиндистон билан савдо алоқаларида кенг фойдаланилган. Бу йўлдан Мовароуннаҳр савдогарлари ҳам тез-тез фойдаланиб туришган.

Мовароуннаҳрни Ҳиндистон билан боғлаб туташтирувчи бошқа бир йўл Қобул орқали ўтар эди. Захриддин Бобур таъкидлашича, Ҳиндистон ва Хуросон оралиғида Шарқнинг икки йирик савдо-иқтисодий маркази -

Қобул ва Қандаҳор орқали ўтувчи йўл бўлган.¹²⁹ "Қобулга Қошғар, Фарғона, Туркистон, Самарқанд, Бухоро, Балх, Хисор ва Бадахшондан карвонлар келур. Хуросондан карвон Қандаҳорга етур. Ушбу вилоят Ҳиндистонни Хуросон билан боғлагай".¹³⁰

Қобулга ва у орқали Ҳиндистон тараф йўл олган мовароуннаҳрлик савдогарлар Балхга киргач, Мозори Шарифга ва у ердан Ноибобод орқали Хулмага қадар етиб борган. Бу ерда эса йўл иккига бўлинган. Бири ғарбга-Бадахшон вилояти ва ундан нарига кетса, иккинчи йўналиш карвонни жанубга етаклаган. Мазкур йўл бўйлаб савдогарлар Саманганга боришар эди. Унда Қобулга борувчи йўл яна иккига бўлинган. Икки йўналиш ҳам савдо-иқтисодий марказ - Парвонга олиб келган. Бу йўлнинг ўнгдаги йўналиши Хулм дарёсининг ўнг қирғога орқали бориб ниҳоят уни кесиб ўтар эди. Мадердан ўтгач йўл доволар орқали Бомиён ерига туташган. Ундан эса ғарбга - Гурбандга ва сўнгра Парвонга бориш мумкин бўлган. Бомиёндан Қобулга бошқа йўл орқали борса бўлар эди. У жануб томон бурилар ва Хожикок доволардан ғарбга - Қобул йўналиши томон кетган.

Йўлнинг чап йўналиши Хайбакдан Боғлонга, сўнг Андаробга борган. Карвон йўлининг давомида Ховак доволари жойлашган эди. Панжхир дарёсининг чап қирғоғи бўйлаб Парвонгача етган. Ховак доволари ва Парвон оралиғида Гарёб ва Панжхир қўнимгоҳлари бўлганлигини эслатиб ўтиш жоиз. Хуллас, йўл Парвовдан Чорикор ва Исталифга, кейин Қобулга қадар борган.

Маълум бўлишича, Темур ҳам Ҳиндистондан ушбу йўл орқали қайтган. Қобул ва Сароб деган жой орқали Боғлондан ўтган Темур қўшини "...Саманганга етди ва ўша куни у ердан чиқиб Газлик деган жойца

¹²⁹ "Бобурнома", 117 б.

¹³⁰ Ўша жойда.

тўхталишди. Ойнинг йигирма биринчиси-шанба куни Хулмга етиб келдилар..."¹³¹

Кейинроқ ушбу йўлдан ўтган ва у ҳақида яхши маълумотга эга бўлган Бобурнинг таъкидлашича, бир томондан Қобул, иккинчи томондан Балх, Қундуз, Бадахшон билан ўрталикда доволари орқали еттита йўл ўтган Ҳиндикуш тоғлари мавжуд эди. Шу етти йўлдан Панжхирдаги учтаси доволар номлари билан белгиланган ва у орқали Жавак (Хавак), Тул, Бозоракка ўтилган. Кейинги икки жойдан Саробга бориш мумкин бўлган.

Бобур Андароб ва Парвон оралиғидаги йўл сонини белгилаб айтиш вақтда бир неча бор "катта" доволар ҳақида эслатиб ўтади. У катта доволардан Парвонгача олиб боровчи Парвон йўли ҳақида маълумот беради. Бизнингча "катта доволар"ни Жавак (Хавак) доволари билан қиёслаш мумкин. Бобурнинг маълумотларига кўра у бошқаларидан энг юқорида жойлашган экан. Темур Ҳиндистонга айнан Хавак орқали ўтган ва шу ерда унинг буйруғи билан қалъа тиклаingan.¹³²

Йил фаслларида боғлиқ ҳолда савдо қарвонлари учун у ёки бу даражада аҳамиятга эга бўлган йўللар ва доволар ҳақидаги Бобур маълумотлари ҳам қизиқарли. Масалан, Шибарту доволари ёзда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Чунки бу пайтда дарёларда сув кўтарилиб водий бўйлаб ўтиш мумкин бўлмай қолган. Савдогарлар эса Шибарту орқали ўтиб Бомиён ва Сайгон томонга юришган. Қишда эса одатда Об-Дара орқали ўтишар эди.

Мовароуннаҳр савдогарлари Қобулдан жанубий ва жануби-ғарбий йўналишда Қандахоргача боришлари мумкин бўлган. Шу йўналишда улар Қобул дарёси орқали ўтиб машҳур шаҳар-Ғазнага етиб олишган. Ғазна дарёси ирмоғидан ўтгач, йўл шу номдаги дарёнинг чап қирғоғи ва Лор

¹³¹ Ғиёсиддин Али..., 294 б.

¹³² Бартольд В.В. Ўша асар, 50 б.

дарёси бўйлаб кетган. Тегинободдан унча узоқ бўлмаган жойда Тарнок дарёсидан ўтган савдогарлар Қандахорга қадар етар эди.

Ўрта Осиё ва Ҳиндистон ўртасидаги йўл шунчалик гавжум ва муҳим эдики шу важдан у бир неча тармоқларга бўлиниб кетганди. Шулардан бири Қандахордан чиқиб жануби-шарқий йўналишда Лор, Каданой дарёларини кесиб ўтар ва Кветтагача борар эди. Йўл шу ерда иккига бўлинган: биринчиси жанубга томон Келат, Кусдар, Бела орқали юрган савдогарларни Мекрон ерларига-Бойбўл шаҳрига олиб борар эди. Иккинчи йўл эса Кветтадан чиқиб серқатнов жой саналган ва Хуросон, Мовароуннахр ва бошқа мамлакатлардан чиққан карвонлар Ҳиндистон тарафга боришган. Ушбу йўналишдаги энг гавжум йўл Мултон бўлиб айнан шу ердан Ҳиндистон ярим оролига ва то Дехлигача бориш мумкин бўлган.

Ҳиндистонга Қобулдан ҳам борилган. Шу йўллардан бири шарқ йўналишида эди. Қобул дарёсининг ўнг томони бўйлаб у то Жалолободга қадар ўтган. Ушбу жойда йўл иккита ажралган. Бири шимолий-шарқ томон кетган. Сўнг карвонлар Кунар орқали Кофиристон шарқдаги шаҳар Читролга қараб отланишар эди. Бу ердан Гилгит орқали Кашмирга етиш мумкин бўларди.

Читролга иккинчи йўлдан, Жалолободдан ҳам борилган. У жануби-шарқ орқали Пешавор томон кетган. Пешавордан эса шимолга бурилган ва Қобул дарёсидан ўтиб Дир дарёсига борар эди. Шу ердан йўл Читрол йўналишида кетган.

Йўлнинг мана шу охириги икки қисми савдогарлар назаридан четда қолган. Чунки бу йўлни, айникса киш пайтларида босиб ўтиш жуда қийин эди. Савдогарлар Пешавордан жануби-шарққа юриб Ҳиндистоннинг яна бир райони Гужаротга бориши мумкин бўлган. Шу йўналишда йўл Ҳинд дарёсигача етар ва Равалпиндидан ўтиб Панжоб водийсига - Гужаротга қараб кетган.

Бобур таъкидлашича, Ҳиндистондан тўрт йўл чиққан. Улардан бири Қобулни шарқ билан боғлаган ва "Ламганот йўли" деб юритилган. Ушбу йўл Хайбар тоғлари орқали ўтган карвонлар учун катта қийинчилик туғдирган.

"Ламганот йўли" яқинида Ҳиндистонни Қобул билан боғловчи яна учта йўл бўлган. Шулардан бири Бангаш орқали ўтар эди. Иккинчиси Нагар орқали Ҳиндистонга элтган. Учинчиси эса Фармул орқали ўтган.

Савдогарлар шунингдек Мовароуннаҳрдан Ҳиндистонга Балхни четлаб, Бадахшон ва сўнг Тибетга бориладиган йўл билан етишган.

Шундай қилиб XIV-XV аср охирларида Мовароуннаҳрни маълум мамлакатлар билан ижтимоий-иқтисодий, баъзи ҳолларда сиёсий ва ҳарбий аҳамиятга эга бўлган карвон йўллари боғлаган эди. Ушбу тарихий йўллар бир-биридан иқтисоди, халқ турмуш тарзи, дини, маънавий ва моддий маданияти жиҳатдан фарқланувчи мамлакатларнинг ўзаро алоқасини ривожлантиришга имкон яратди. Ушбу шароитда карвон йўллари савдо, дипломатик ва бошқа алоқаларнинг амалий вазифасини бажара туриб, айна вақтда мамлакат ва халқларнинг ўзаро иқтисодий ва маданий таъсирини мустаҳкамлашга хизмат қилди.